

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Б. А. Абдукаримов, Т.С.Шарипов

Умумий овқатланиш соҳаси ИҚТИСОДИЁТИ

Маърузалар матни

5340100 «Иқтисодиёт» таълим йўналиши талабалари
учун мўлжалланган

Самарқанд – 2010

Абдукаримов Б.А., Шарипов Т.С. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти. Маърузалар матни, Самарқанд, СамИСИ, 2010.

Ушбу маъруза матнининг мақсади талабаларга умумий овқатланиш корхоналари фаолияти бўйича чуқур билимлар бериш; уларнинг кўрсаткичларини баҳолаш, таҳлил қилиш усулларини чуқур ўрганишни таъминлаш; бозор муносабатлари шaroитида умумий овқатланиш соҳаларини режалаштириш ва прогнозлаш усуллари, уларни амалиётда қўллаш йўлларини талабаларга тушунтириш, бозор конъюнктурасидаги ўзгаришларни баҳолаш; ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ислохатларнинг умумий овқатланиш соҳаларида амалга оширилиши юзасидан стратегик ва жорий қарорларни ишлаб чиқиш, уларни амалиётда ижросини таъминлаш, умумий овқатланишни ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш йўлларини аниқлаш каби масалалар берилган.

Ундан профессор-ўқитувчилар, аспирантлар, аспирант-тадқиқотчилар, магистрлар, малака ошириш курслари тингловчилари, раҳбарлар ва мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., профессор И.Иватов.
Тақризчилар: и.ф.д., профессор А.Солиев
и.ф.н., доцент Ш.Салимов

Самарқанд – 2010

КИРИШ

Маъруза матнининг мақсади – талабаларга умумий овқатланиш корхоналари фаолияти бўйича чуқур билимлар бериш, уларни кўрсаткичларни таҳлил қилиш услубларини чуқур ўрганишни таъминлаш, бозор муносабатларига ўтиш шароитида умумий овқатланиш корхоналари ва ташкилотларнинг фаолиятини режалаштириш ва прогнозлаштириш тартиби билан таништириш, ҳамда шу билан бирга бозор конъюнктураси ўзгаришини мустақил баҳолай олишлик, тижорат муаммоларини хал қилишга ижодий ёндашиш, иқтисодий самарадорликни ҳисобга олган ҳолда жорий ва стратегик қарорларни қабул қилиш, умумий овқатланиш корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларини аниқлаш масалалари тўғрисида назарий билимга эга бўлишини таъминлашдан иборатдир.

Маъруза матнида Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисидаги, корхоналар, тадбиркорлик фаолияти ва умумий овқатланиш соҳасига таъаллуқли қонунлар ва бозор иқтисодиётига ўтиш механизмини яратиш, умумий овқатланишни ташкил қилиш соҳасида тадбиркорликни тараккий эттириш тўғрисидаги ҳукумат қарорлари ва бошқа ҳужжатлардан фойдаланилган. Унда энг муҳим ўринни бозор муносабатларига ўтиш ва рақобат муҳитини яратиш шароитида умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини ошириш ва ривожланиш имкониятларини руёбга чиқариш бўйича ташкилий-иқтисодий чораларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ масалалар эгаллаган. Маъруза матни иқтисодиёт назарияси; микро-макроиқтисодиёт; маркетинг; менежмент; логистика; бухгалтерия ҳисоби; ички савдо иқтисодиёти; иқтисодий таҳлил; аудит; статистика; молия, пул муомаласи ва кредит; солиқ ва солиққа тортиш; суғурта ҳамда бошқа иқтисодиётга оид фанлар билан ўзвий алоқада тайёрланган.

Маъруза матнида математик дастурлаш, режалаштиришда иқтисодий-математик фанларда ўрганган билимларидан кенг фойдаланиш ҳисобга олинган.

1-маъруза Умумий овқатланиш ва уни ташкилий-иқтисодий тавсифи

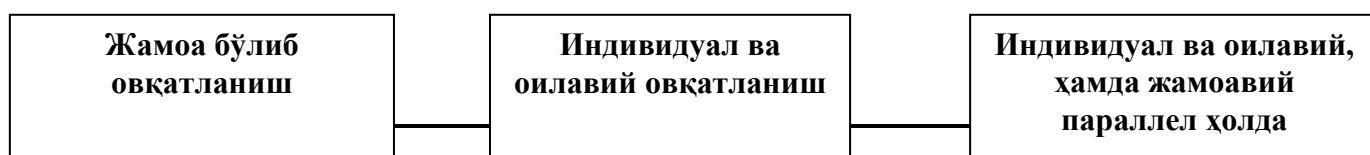
- 1.1. Умумий овқатланиш соҳасининг моҳияти ва функциялари.
- 1.2. Умумий овқатланиш соҳасининг ижтимоий шакллари ва ташкилий иқтисодий таснифи.
- 1.3. Умумий овқатланиш соҳасининг иқтисодиётда тўтган ўрни ва аҳамияти.

1.1.Умумий овқатланиш соҳасининг моҳияти ва функциялари

Жамиятда бутун жонзотнинг тириклиги, улар организми талаб қилган озуқаларни истеъмол қилиш билан таъминланади. Инсон яралгандан тортиб унинг биринчи эҳтиёжи озиқ-овқат бўлиб, у бор имкониятини табиатда мавжуд озиқаларни топишга ва уларни истеъмол қилишга йўналтирган.

Озиқани топиш, уни истеъмолга тайёрлаш инсоният тараққиётидаги бирламчи ишлаб чиқариш жараёни бўлиб, уни асосида иқтисодий муносабатлар шакллана бошлаган. Ушбу жараённи бошланғич даври ибтидо жамиятида* озуқаларни жамоа бўлиб топиш, тайёрлаш ва истеъмол қилишдан бошланган. Аста -секин тараққиёт озиқ -овқат маҳсулотларини тайёрлаш ва истеъмол қилишни индивидуаллашишига олиб келган ва оилавий, уй (хужра) шароитда озиқ-овқатларни тайёрлаш ва истеъмол қилишга олиб келган. Уларни топиш ва тақсимлаш эса жамоатчилик асосида бажарилган.

Тараққиётни кейинги босқичларида жамоавий овқатланишга эҳтиёж туғилган. Умумий овқатланиш махсус тармоқга айланиш жараёни бошланган. Шундай қилиб овқатланиш жараёни ижтимоий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни ижтимоийлашиши ва ихтисослашиши натижасида қуйидаги тарзда ривожланган:

*Тарихдан маълумки ибтидоий жамиятнинг шаклланиши эрамиздан олдинги XV- XIV минг йилликдан бошланган, яъни «Тош» даврига тўғри келади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳар қандай жамиятда, уларни ижтимоий-иқтисодий шаклларида катъий назар инсонларни овқатланиш жараёнини ташкилий жиҳатдан икки хил шаклга ажратиш мумкин:

I Уй шароитида, яъни индивидуал ёки оилавий.

II Жамоатчилик асосида (оммавий ташкилий шароитда), яъни умумий овқатланиш.

Жамоавий овқатланиш ижтимоий меҳнат тақсимоли натижасида, ишлаб чиқаришни ижтимоийлаштириш, ҳаётда ҳар хил тармоқларни вужудга келиши натижасида, бундай хизмат турига объектив эҳтиёжларни туғилиши сабабли алоҳида хизмат соҳаси сифатида келиб чиққан. Унинг умумий тус олиши бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланишини бошланғич даврларига тўғри келади. Ушбу даврдан бошланиб умумий (жамоавий) овқатланиш иқтисодиётнинг тармоғи сифатида шакллана бошлаган.

Умумий овқатланиш тарихан товар айрибошлаш жараёнини бир тури сифатида қаралиб келинган, ҳозир ҳам у савдо соҳаси каби товар айрибошлаш жараёнининг таркибий қисми ҳисобланади. Лекин, умумий овқатланиш соҳасидаги жараён савдодан тубдан фарқ қилади. Ушбу фарқлар улар бажарадиган ижтимоий-иқтисодий ва техник-технологик функциялардан келиб чиқади.

Умумий овқатланишнинг яна бир хусусияти у нафақат савдодан, балки у ишлаб чиқаришдан ҳам фарқланади.

Савдодан ва ишлаб чиқаришдан (озик-овқат саноати) фарқли умумий овқатланиш соҳаси қуйидаги ижтимоий-иқтисодий, ташкилий – иқтисодий ва техник-технологик функцияларни бажаради. Унинг айрим функциялари савдога, айримлари эса ишлаб чиқаришга мос келади ва улардан фарқланадиган функцияларни ҳам бажаради.

Умумий овқатланиш соҳаси такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча фазаларида иштирок этади.

Яъни:

- ишлаб чиқариш;
- тақсимот;
- айрибошлаш;
- истеъмол:

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари ишлаб чиқариш фазасида озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш (ишлаб чиқариш) функциясини бажаради.

Уларни тақсимот функцияси аҳолини пулсиз ёки имтиёзли овқатлар билан таъминлаш жараёнида намоён бўлади. Уларга шифохоналар; боғчалар; санаториялар; интернатлар; дам олиш уйлари; куролли кучлар соҳасида; айрим хўжалик субъектларида (бепул овқат тарқатиш ишлатилса); ишсизларни овқат билан таъминлашда (бу тартиб чет эл амалиётида мавжуд)

Айрибошлаш жараёнида умумий овқатланиш соҳаси биринчидан, товар айрибошлаш шакли сифатида олди – сотди жараёнида иштирок этади ва товарлар қийматини айрибошлаш функциясини бажаради;

иккинчидан, иқтисодиёт тармоғи сифатида товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказиш функциясини бажаради.

Истеъмол фазасида иштироки тайёр овқатларни ишлаб чиқариш жойларида истеъмол қилинишини таъминлаш функциясини бажаришда намоён бўлади.

Умумий овқатланиш соҳаси бозорини барча элементларини функцияланиш жараёнида қатнашиб, қуйидаги ташкилий-иқтисодий функцияларни ҳам бажаради;

- таклифни ўрганиш;
- талаб ва эҳтиёжни ўрганиш;
- баҳони шакллантириш;
- товарлар рекламасини ташкил қилиш;
- шартномалар тузиш ва буюртмалар бериш.

Умумий овқатланиш соҳасини техник-технологик функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- хом ашёни пиширишга тайёрлаш;
- ишлаб чиқариш технологияси, маҳсулотни пишириш;
- ярим тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни истеъмолчиларга етказиш;
- тайёр маҳсулотни порцияларга ажратиш;
- тайёр маҳсулотни истеъмол қилиш жойига етказиш;
- товарларни хом ашё сифатида ишлаб чиқаришдан ва бошқа таъминотчилардан маҳсулот тайёрлаш жойларига умумий овқатланиш корхона(шаҳобча)ларига ташиб келишни ташкиллаштириш;
- хом ашё ва товарларни сақлаш.

Юқоридаги келтирилган функцияларни бажариш орқали умумий овқатланиш иқтисодиётни бошқа тармоқларидан фарқланади ва у махсус иқтисослашган ва универсал функциялар бажарадиган ягона соҳа (тармоқ) ҳисобланади.

Ушбу соҳани такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча функцияларида иштироки, уни жамиятни ижтимоий – иқтисодий ҳаётида фаол таъсир қилишни намоён қилади.

Умумий овқатланиш соҳасини ривожлантириш қуйидаги вазифаларни бажаришни тақозо қилади.

Биринчидан, умумий овқатланиш корхона (шаҳобча) ларини типларини (аҳолини минталитетига мослаб) такомиллаштириш, уларни жоилашишини рационаллаштириш.

Иккинчидан, маҳсулотлар сифатини яхшилаш уларни рационал истеъмол сифатини илмий асосланган нормаларга мослаштириш.

Учинчидан, овқатларни истеъмол комплексига мослаштириш (нахорлик, тушлик, кечлик, тўй маросимлар ва ҳ.к.о.)

Тўртинчидан, овқатланиш жараёнини эстетик –маданий жиҳатларини таъминланувчилар (истеъмолчилар) талабларига мослаш.

Бешинчидан, овқатланиш соҳасини индустриялаштириш, технологиясини такомиллаштириш, хизматини янги прогрессив усулларини жорий қилиш.

Олтинчидан, аҳолини менталитетидан келиб чиққан ҳолда хизматларни чет эл тажрибаларидан фойдаланган ҳолда такомиллаштириш кабилар.

1.2. Умумий овқатланиш соҳасининг ижтимоий шакллари ва ташкилий иқтисодий таснифи.

Умумий овқатланиш соҳасини ташкиллаштириш, уни ташкилий шакллари ва турлари, унинг қатор хусусиятларидан келиб чиқади:

- маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, сотиш, ва истеъмол қилинишини ташкил қилиш, сотиб олган товарларни сотиш каби функцияларни мужассамлаштириши;

- овқатлар ва кулинар маҳсулотларни ҳар куни ўзгариб турувчи талабга қараб ассортиментини шаклланиши, уларни сақлаш ва сотиш муддатини қисқалигига қараб тайёрланиши;

- маҳсулотлар ассортиментини (овқатлар турлари) хизмат қилинаётган контенгентини хусусиятлари, талаби, уларни касбий, миллий, ёш бўйича таркибига, ҳарид қилиш қобилиятига, меҳнат қилиш ва ҳаёт тарзига боғлиқлиги;

- уларнинг маҳсулотлари ва хизматига талабни ҳар соатда, кунда, мавсумларда ўзгариб туриши;

- ишлаб чиқариш, муассасалар, ўқув юртлари ва бошқа умумий овқатланиш корхона (шаҳобча) лари хизмат кўрсатадиган ташкилотларнинг ишлаш вақтидан келиб чиқиб, уларга хизмат кўрсатиши. Масалан, шаҳарларда умум кирадиган ошхоналар, оилавий тантаналар, юбилейлар, байрам кечаларини ўтказишга мослашган, шифохона, дам олиш ва

даволаниш муассасаларига мослашган, тез хизмат қилиш шаҳобчаларини ташкиллаштирилиши.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лар юқорида келтирилган хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда улар таъминланувчи контенгент, ишлаб чиқариш хусусияти, ишлаб чиқариш ассортименти, хизматлар хажми ва турларига қараб таснифланади. Уларни аломатларига (белгиларига) қараб ҳар хил типларга (турларга) таснифланиши 1.2.1 чизмада келтирилган.

1.2.1 – чизма

Умумий овқатланиш корхоналарини таснифи

Т№	Аломатларни белгилари	Турлари
1.	Таъминланувчи контенгентига қараб.	1.1 Ташкиллашган контенгентларни таъминловчи (ишлаб чиқариш корхоналари, муассасалар, ўқув юртлари).
2.	Савдо-ишлаб чиқариш фаолияти тавсифига қараб.	1.2 Умум кирадиган корхоналар 2.1 ҳарид қилувчи; 2.1.1 контенгентларга хизмат кўрсатмайди; 2.1.2 контенгентларга хизмат кўрсатувчи; 2.2 Тайёрловчи (булар маҳсулотларини ўзлари тайёрлайди ва ҳарид қилувчилардан олинган ҳам маҳсулотларни қайта тайёрлайди ва аҳолига хизмат қилади).
3.	Ишлаб чиқариш ассортименти бўйича.	3.1 Комплекс корхоналар (бу ҳар хил типдаги шаҳобчалар бирлашмаси). 3.2 Универсал корхоналар. 3.3 Ихтисослашган.
4.	Хизмат тавсифи ва иш хажмига қараб	4.1 Люкс категорияли. 4.2 Олий категорияли. 4.3 I категорияли. 4.4 II категорияли. 4.5 III категорияли.
5.	Ишлаш даврига қараб	5.1 Доимий 5.2 Мавсумий
6.	Жойлашиши ва ҳаракатига қараб	6.1 стационар. 6.2 ҳаракатдаги (автоошхона, вагон-рестарон, кўпе-буфет, авто-буфет ва бошқалар).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиши маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари» да умумий овқатланиш корхоналари қуйидаги турларга бўлинади;

Ресторан; вагон ресторан; бар; кафе; ёзги кафе; кафетерий; ошхона; чойхона; буфет ва кичик ошхона.

Ушбу типлар иқтисодиётда ўтказилаётган ислохотлар, жамиятни тараққиётига мос ҳолда такомиллашиши ва уларни янгиларини вужудга келтириши мумкин.

1.3. Умумий овқатланиш соҳасининг иқтисодиётда тўтган ўрни ва аҳамияти.

Умумий овқатланиш соҳасининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётида тўтган ўрни ва аҳамияти жуда юқори.

Авваламбор унинг аҳолини озиқ-овқат маҳсулотига бўлган эҳтиёжини қондиришдаги аҳамиятини таъкидлаш лозим. Бозор муносабатлари шароитида ушбу фаолият янада ривож топди. Бу ҳолат мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга таъсир қилади.

Ўзбекистонда Умумий овқатланиш товар айланмаси 1995 йили 4,0 млрд сўм, 2000 йилда 52,9 ва 2006 йилда 97,2 млрд. сўмни, 2007 йилда 231,9 млрд. сўмни ташкил қилган. 2007 йил 2000 йилга нисбатан қарийб 2,4 баробарга, 1995 йилга нисбатан қарийиб 58 баробар ортган. Бу албатта ҳақиқий баҳолардаги кўрсаткич бўлишига қарамай, аҳолини турмуш даражасини тез суръатларда ривожланаётганидан далолат беради.

Умумий овқатланишни жамиятдаги роли тўғрисида гапирганда, унинг ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш жараёни, оддий уй, оилавий ёки

индивидуал овқат тайёрлашга нисбатан самаралироқ кечишини таъминлашни эътироф этиш зарур. Буларга қуйдагиларни киритиш мумкин;

- озиқ-овқатларга бўлган эҳтиёжни ишлаб чиқаришдан ажралмаган холда, тез ва сифатли қондириш;

- оқилона ва рационал овқатланиш психологиясини шакллантириш;

- илмий асосланган қилоколорияни истеъмол қилишни таъминлаш;

- истеъмол харажатларини камайтириш (аҳолини вақтини тежаш орқали) натижасида уларга дам олиш, соғлиқни мустаҳкамлаш, оилада таълим–тарбия ишларига кўпроқ эътибор қаратиш ва бошқа ижтимоий-иқтисодий масалаларни хал қилишга имконият яратиш ва бошқалар.

Умумий овқатланиш жамиятда, иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамиятига биринчидан, ялпи ички маҳсулотни ва миллий даромаднинг кўпайишига тегишли ҳисса қўшади;

иккинчидан, ходимларнинг меҳнатга лаёқатлилиқ салоҳиятини ва уларни меҳнат унумдорлигини оширишга тегишли имкониятлари;

учинчидан, аҳолининг бандлигини таъминлайди, янги иш ўринларини яратиб беради;

тўртинчидан, аҳолининг пул даромадларини ошишига, уларни харид қобилиятининг ортишига таъсир кўрсатади;

бешинчидан, моддий ва маънавий ресурсларни тежамли сарфлаш орқали озиқ-овқат ресурсларини тежашга эришилади. Уй шароитида озиқ-овқат маҳсулотларини тежамли ва рационал ишлатиш умумий овқатланишдай ташкил қилинмайди.

Уй шароитида ҳар бир оила овқат тайёрлаш учун камида 2-3 соат вақт сарфлаб, 4-5 кишини таъминлайди.

Бу республика миқёсида (оилани ўртача 5 кишидан иборат деб ҳисобласак) $2678900:5=535780$ оилани (аҳолини сони 2007 йил бошида) ташкил қилган. Ҳар бир оила икки маҳал овқат пиширса, ўртача ҳар бир овқат тайёрлашга 2,5 соатдан ҳисобласак, бир йилда $535780 \cdot 2,5 \cdot 2 \cdot 365 = 977798500$ соат сарфлаши зарур бўлади. Ушбу иш Умумий шаклда ташкил қилинса, ҳар бир Умумий овқатланиш корхонасини ўртача хўрандаларни қабул қилиш имконияти (икки маҳал овқатланиш учун) 100 киши деб ҳисобланса, овқат тайёрлашга $2,5 \cdot 2 = 5$ соатдан сарфланганда умуман $(5 \cdot 2678900 : 100 \cdot 365) = 48889925$ соат сарфланади. Шундай қилиб, тахминан республика миқёсида бир йилда $(977798500 - 4888925) = 928908575$ соат иш вақти тежалади.

Умумий овқатланишни ташкиллаштириш натижасида инсон меҳнати тежалади, уларга шароит яхшиланади, қанчалаб аёллар уй меҳнатидан озод бўлади, озиқ-овқат маҳсулотлари ва моддий ресурслардан, газ, электроэнергия, ёқилғи кабилар тежалади, баҳонинг даражаси якка тартибдагига нисбатан аллақанча пастроқ бўлишини таъминлайди.

Таянч иборалар: жамоа бўлиб овқатланиш, индивидуал овқатланиш, умумий овқатланиш, ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол, талб, таклиф, хом ашё, товар, ресторан, вагон ресторан, бар, кафе, ёзги кафе, кафетерий, ошхона, чойхона, буфет ва кичик ошхона, маҳсулот, товар айланмаси, ресурслар (асосий, айланма, молиявий, меҳнат), даромад, фойда рентабеллик.

Такрорлаш учун саволлар :

1. Овқатланиш жараёнини тавсифлаб беринг.
2. Умумий овқатланиш таърифини айтинг.
3. Умумий овқатланишнинг моҳиятини ёритинг.
4. Умумий овқатланишнинг функцияларни ёритинг.
5. Умумий овқатланиш соҳасининг вазифалари нималардан иборат.
6. Жамиятда умумий овқатланиш қандай аҳамиятга эга?
7. Умумий овқатланишнинг ташкилий шакллари ёритиб беринг.
8. Умумий овқатланиш корхоналари қандай турланади?

2-маъруза. Умумий овқатланиш корхоналарининг маҳсулоти ва товар айланмаси

- 2.1. Умумий овқатланиш корхоналари асосий ҳажм ва сифат кўрсаткичлари.
- 2.2. Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришининг таҳлили.
- 2.3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар заҳираларининг хусусиятлари.
- 2.4. Умумий овқатланиш корхоналарида товар айланмасини режалаштириш ва ишлаб чиқариш дастури.
- 2.5. Умумий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлар баланси.

2.1. Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмаси кўрсаткичларининг хусусиятлари

Умумий овқатланиш корхоналарининг кўрсаткичлари уларнинг хусусиятлари (базарадиган функциялари)дан келиб чиққан ҳолда таснифланади. (2.1.1 чизма)

Уларнинг асосий хажмий кўрсаткичларидан бўлиб товар айланмаси ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори ҳисобланади.

Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмаси қуйидагилардан таркиб топади:

- 1. Чакана товар айланмаси жами, шу жумладан;
 - 1.1 сотиб олинган товарларни сотиш;
 - 1.2 ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш (улгуржи товар айланмасидан ташқари);

Улардан;

- а. овқат (тушлик) маҳсулотини сотиш;
- б. чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш;

2.Бошқа умумий овқатланиш корхоналарига ўз маҳсулотларини чиқариш (улгуржи товар айланмаси)

3. Ялпи товар айланмаси (1+2)

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларини алоҳида ҳисоботи олиб борилади. Булар тушлик маҳсулотлари, кулинар маҳсулотларга, кондитер маҳсулотлар ва яримфабрикатларга бўлинади.

Умумий овқатланиш корхоналарида унинг фаолиятидан келиб чиққан ҳолда юқоридагилардан ташқари қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Ошхонадаги технологик жихозларни ишлаб чиқариш қуввати, овқатланиш хоналарини асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари Умумий овқатланиш корхоналарини сони ва улардаги ўтириш жойлари уларни моддий – техник базасини ишлатиш кўрсаткичлари ҳисобланади.

Айланма ва молиявий маблағлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.

Ишлаб чиқариш ва муомала ҳаражатларига тааллуқли кўрсаткичлар.

Меҳнат ресурслари ва иш ҳақиға боғлиқ кўрсаткичлар.

Даромад, фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари.

Умумий овқатланиш корхоналарини асосий ҳажмий ва сифат кўрсаткичлари 2.1.1- чизмада келтирилган.

Ушбу кўрсаткичлар шаклан чакана ва улгуржи савдо корхоналари кўрсаткичларига мос келади. Лекин уларни таркиби, шаклланиши бир-биридан фарқланади. Уларнинг мазмуни «Ички савдо иқтисодиёти» фанида ўрганилади

Чакана савдо корхоналарининг товар айланмаси асосан икки турдан иборат бўлиб, у аҳолиға сотилган товарлар ва жамоавий эҳтиёжларини қондириши учун корхона, ташкилот ва муассасаларға майда улгуржи сотишдан ташкил топади.

Умумий овқатланишда чакана товар айланмаси «Овқатланиш корхоналари товар айланмаси тўғрисида ҳисобот»да (4-савдо шакли) қуйидаги таркибда ҳисоботға олинади.

1. Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмаси (1.1.+1.2.). (Бу ерда воситачисиз, тўғри истеъмолчиларға сотиш назарда тутилаяпти.)

Шу жумладан:

1.1. Сотиб олган товарларни сотиш. (Бу ерда четдан сотиб олинган товарларни ҳеч қандай ишлов бермасдан сотиш ҳисоботга олинади.)

1.2. Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш (улгуржи айланмасиз).

Улардан:

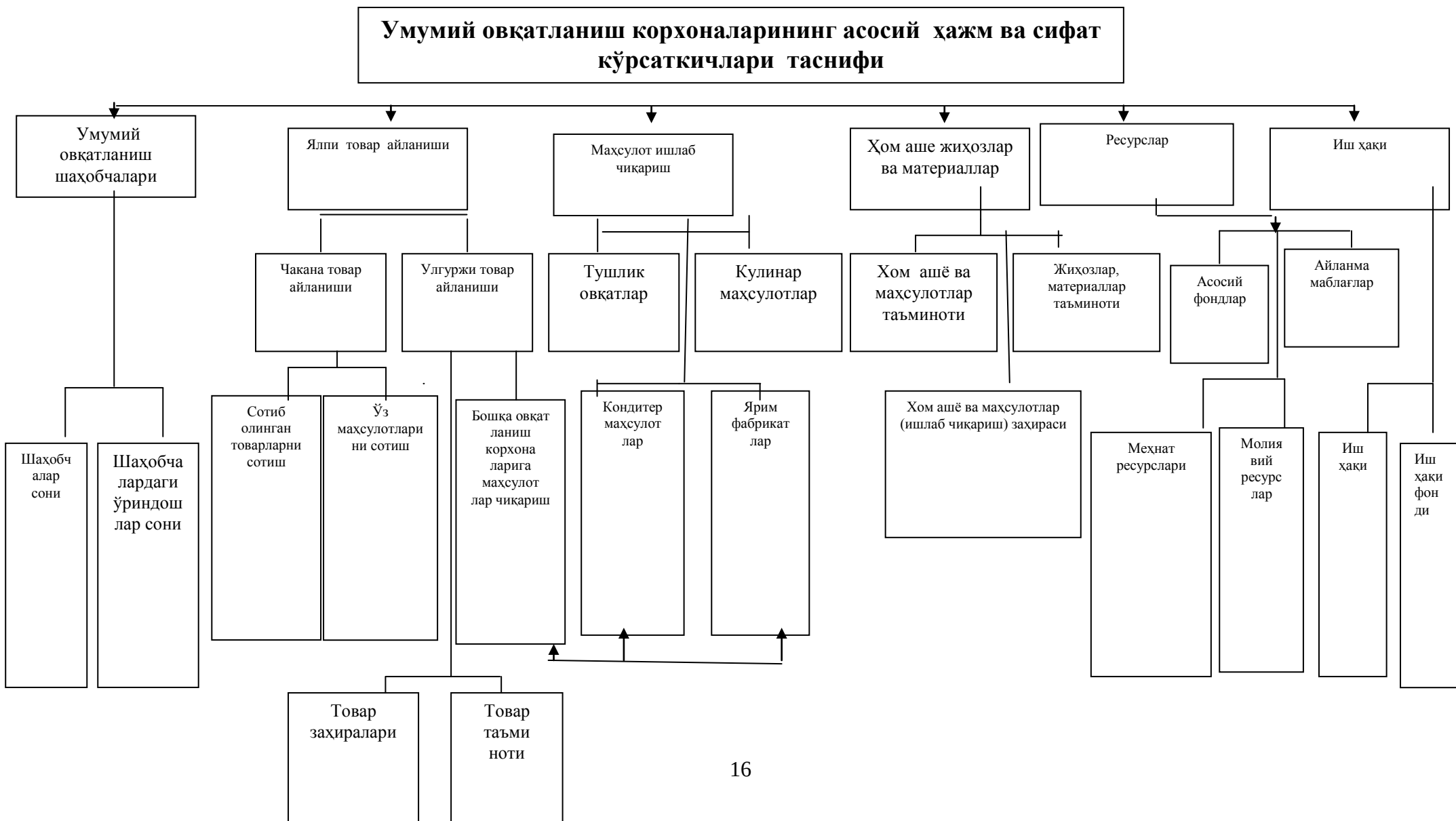
овқат маҳсулотини сотиш.

2. Чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш.

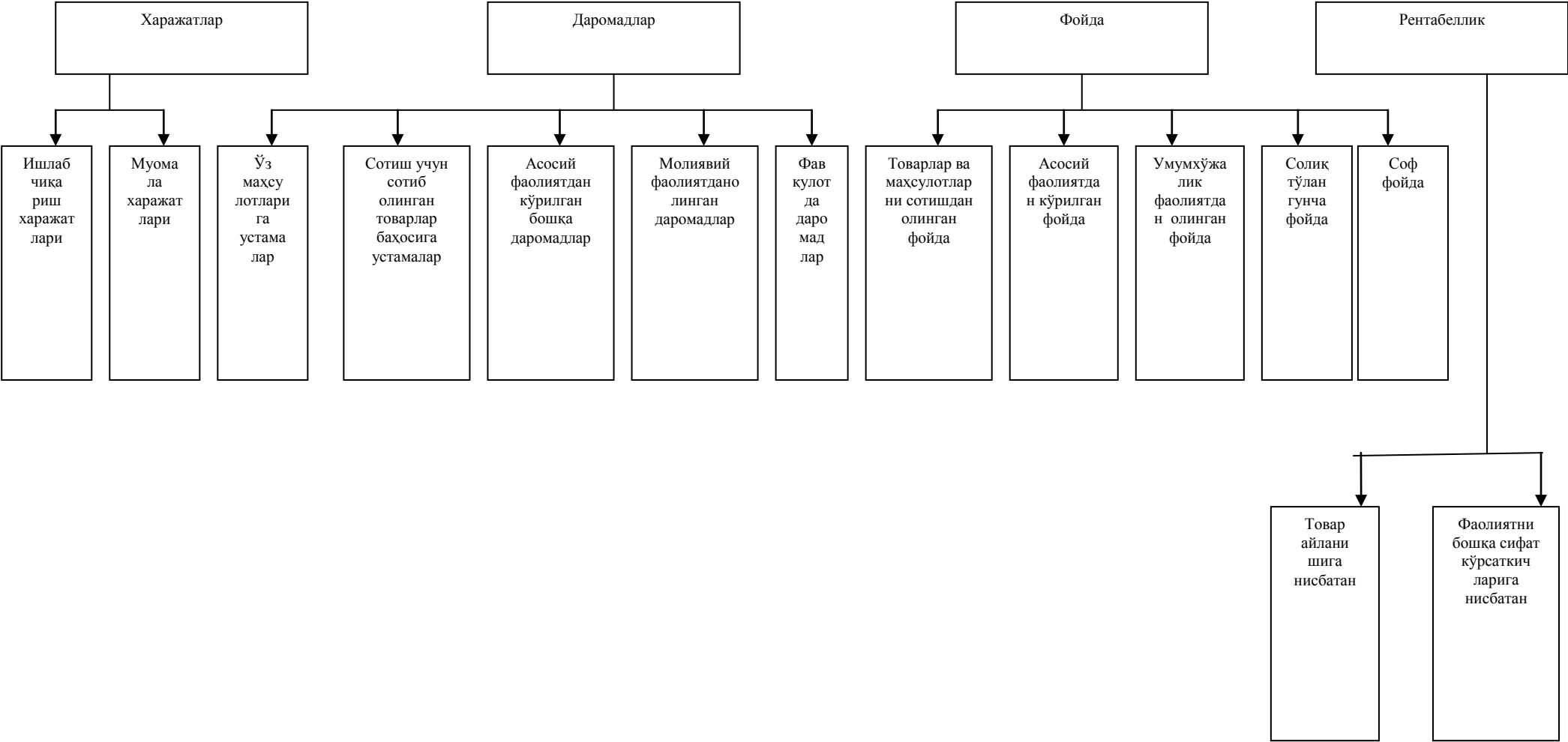
Статистик ҳисоботда овқатланиш корхоналари улгуржи товар айланмаси тўғрисида маълумот бермайди.

Овқатланиш корхоналарининг умумий чакана товар айланмаси «Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмаси» (1) ва «чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш» (2)лар йиғиндисидан иборат.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий ҳажм ва сифат кўрсаткичлари таснифи

2.1.1 – чизманинг давоми.

Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмасига сотишнинг куйидаги турлари кирмайди:

- буюртмачининг хом ашёси қиймати;
- етказиб берувчининг қайтариб олган тарасининг қиймати;
- маҳсулот ва товарларнинг ички силжиши (омборхонадан ошхонага, товарларни базага ёки омборхонага қайтариш, товарларни буфет ва кухняларга тақсимлаш);

- овқатланиш корхона ва ташкилотларига тегишли бўлган сартарошхона, биллиард, ракс заллари, видеосалон, ўйин заллари ва бошқа корхоналар даромадлари ҳамда концерт программалари кўришдан тушган даромадлар. Бу фаолият даромадлари хизмат кўрсатиш таркибида ҳисобга олинади.

Овқатланиш корхоналарида чакана товар айланмаси билан бир қаторда улгуржи товар чиқариш (улгуржи товар айланмаси) ҳам мавжуд. Бу турдаги товар айланиш тайёр маҳсулотлар ва ярим фабрикатларни бошқа овқатланиш (ўз филиалларидан ташқари) корхоналари ва чакана савдо корхоналарига қайта сотиш учун сотилганлар миқдоридан ташкил топади.

Чакана ва улгуржи товар айланишлар йиғиндиси овқатланиш корхонасини ялпи товар айланмасини ташкил қилади ва у корхонанинг умумий савдо ишлаб чиқариш фаолиятини тавсифлайди.

Умумий овқатланишда «Майда улгуржи товар айланмаси» тушунчаси ишлатилмайди.

Овқатланиш корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш дастури тузилади. Унда ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни тури, асортименти, сони ва баҳоси ўз ифодасини топади. Ишлаб чиқариш дастурини пулдаги ифодаси ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар сотиш бўйича товар айланмасини (чакана+улгуржи) ифодалайди.

Умумий овқатланиш корхоналарининг бошқа кўрсаткичлари ўқув қўлланманинг тегишли маърузаларида тавсифланади.

2.2. Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришини таҳлили

Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмасини таҳлилининг мақсади, вазифалари ва усулларини кўриб чиқамиз. Чакана товар айланмасини таҳлил қилишда кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Уларни айримларини қуйида келтирамиз:

- ❖ чакана товар айланмаси миқдорини ёки хажмини жорий баҳоларда тавсифловчи, сўм;
- ❖ чакана товар айланмаси миқдорини (хажмини) солиштирма баҳоларда тавсифловчи, сўм;
- ❖ чакана товар айланмаси ассортимент таркибини тавсифловчи натурал кўрсаткичлар, сўм ва фоизда;
- ❖ аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;
- ❖ 1 ойга тўғри келадиган чакана товар айланмаси сўм;
- ❖ 1 кунлик чакана товар айланмаси, сўм;
- ❖ 1 ишчига тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;
- ❖ савдо шаҳобчаларини 1 кв.м, жумладан савдо майдони 1 кв.м тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;
- ❖ чакана товар айланмаси нисбий кўрсаткичлари (% бажарилиши, динамикаси, индекслари, мавсумийлик, маромийлик коэффициентлари, товар айланиш тезлиги кун ва маротаба) ва х.к.

Чакана товар айланмаси таҳлилининг вазифалари:

- ❖ чакана товар айланмаси режаси ва прогнозларини бажарилишига баҳо бериш;
- ❖ чакана товар айланмаси динамикасини ўрганиш;
- ❖ чакана товар айланмаси ассортиментти ва турлари бўйича таркибини таҳлил қилиш ва баҳолаш;

- ❖ чакана товар айланмаси миқдори ва ассортиментиға таъсир килувчи омилларни ўрганиш, баҳолаш;
- ❖ чакана товар айланмаси кўрсаткичларини (чакана товар айланмаси, товар захиралари ва товарларнинг келишини) ўзаро ўзвий боғлиқлигини ўрганиш.

Чакана товар айланмаси таҳлилининг усуллари:

- ❖ динамик қаторлар тузиш;
- ❖ нисбий ва ўртача кўрсаткичлар;
- ❖ солиштириш;
- ❖ индекс усули;
- ❖ трендлар ва регрессив моделларини тузиш;
- ❖ занжирли алмаштириш;
- ❖ баланс усули;
- ❖ графиклар ва бошқа чизмалар.

Чакана товар айланмаси таҳлили ҳар хил ахборотлардан фойдаланишни таказо қилади. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ❖ прогноз ва режага алоқадор маълумотлар. Чакана товар айланмаси прогнози ёки режаси – умумий хажми, ассортименти, товар захиралари нормалари, товарларни келтириш, ҳисоб китоблар ва бошқалар;
- ❖ ҳудуднинг ижтимоий – иқтисодий кўрсаткичлари;
- ❖ статистик ва бухгалтерия ҳисобидаги ҳақиқий кўрсаткичлар;
- ❖ бошқа маълумотлар (савдога алоқадор, унга таъсир қиладиган омиллар тўғрисидаги маълумотлар).

Чакана товар айланмаси кўрсаткичларини таҳлил қилишда таҳлилда ишлатиладиган маълумотларни тайёрлаш алоҳида ўрин тутди.

Бундай ишларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ❖ прогнозлаш ва режаларни коррективировка қилиш;
- ❖ статистик, бухгалтерия ҳисоботларидаги маълумотларни ҳақиқийлиги, бир-бирига мослигини текшириш;

- ❖ савдо шахобчалари ва корхоналарни алоҳида аломатлари бўйича гуруҳлаш. Чакана товар айланмасига таъсир қилувчи омиллар тўғрисида маълумотларни аниқлаш;
- ❖ ҳар хил аналитик жадваллар тузиш;
- ❖ кўрсаткичларни солиштирма юзага келтириш ва х.к.

Умумий овқатланиш корхоналари чакана товар айланмасига, унинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан омиллар таъсир қилади.

Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Чакана товар айланмаси микро ва макро даражадаги омиллар таъсир қилади. Уларга умумлаштириб, қуйидагиларни киритиш мумкин.

- I. Давлатнинг халқаро ахволи, халқаро муносабатлар.
- II. Давлатларни иқтисодий интеграцияси.
- III. Ташқи савдо, экспорт ва импорт.
- IV. Халқ хужалиги прогнозлари (ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш, миллий даромад (истеъмол ва жамғарма фондлари, эластиклик коэффициент – 1-1,06 % тенг)

Истеъмол товарларини ишлаб чиқариш (эластиклик коэффициенти 1 – 0,98 %тенг).

- V. Илмий – техник ривожланиш (электрлаштириш, газлаш, телевид, йўллар).

Бу биринчидан, истеъмол қилиш шарт – шароитини ўзгартиради, иккинчидан – янги товарлар бунёдга келтирилади.

- VI. Аҳолининг даромадларини ўзгартириш (1 – 0,94 %).
- VII. Ижтимоий фонднинг миқдори.
- VIII. Баҳо.
- IX. Демографик ҳолат.
- X. Урбанизация (шаҳар ва кишлоқ аҳолисини ўзгариши).
- XI. Шахсий таморқа хужалиги.
- XII. Уй – жой кўриш.
- XIII. Шахсий транспорт.

XIV. Дача (иккинчи, шаҳардан ташкари яшайдиган жойлар).

XV. Хизмат даражаси (тарифлари).

XVI. Туризм, спорт.

XVII. Аҳолининг маданий билим даражаси.

XVIII. Аҳолини бўш вақти.

- Умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмасига, у хизмат қилаётган контингентини таркиби (ишчилар, қишлоқ хўжалиги ходимлари, раҳбарлар, мутахассислар, тадбиркорлар, талаба ва ўқувчилар, бозор иқтисодиёти шароитида юқори, ўртача ва минимал даромад олувчилар, ишсизлар, нафақахўрлар, аҳолини ёши бўйича табақаланиши ва ҳ.к.);

- корхона ёки шаҳобча маҳсулотининг ассортименти;

- корхона ёки шаҳобчанинг тури, жойлашган жойи, ўтириш ўринлари сони;

- шаҳарда, қишлоқда, умуман Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ни жойлашган ерида рақобатчиларни мавжудлиги;

- овқатларни сифати, баҳоси кабилар.

Овқатланиш корхоналари товар айланмасини таҳлилини бошлашда қуйидаги жадвалдан фойдаланишни тавсия қиламиз.

2.2.1-жадвал

Овқатланиш корхонасининг чакана товар айланмаси ва маҳсулот ишлаб чиқариши

(млн. сўм)

№	Кўрсаткичлари	Ўтган йиллар			ҳисобот йили			Ўтган йилларга нисбатан, % ёки фарқи (+;-)		
		х ₁	х ₂	х ₃	режа	ҳақиқатда	режани бажарилиши, % ёки фарқи (+;-)	х ₃	х ₂	х ₁
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Чакана товар айланмаси, - жами...									
1.1	Сотиб олган товарларни сотиш									

	суммаси... ҳиссаси, %...									
1.2	Ўз маҳсулотини сотиш (улгуржи айланмасиз)- суммаси... ҳиссаси,% ...									
1.2.1	Овқат (тушлик) маҳсулотларини сотиш суммаси... 1.2-даги ҳиссаси,% ...									
1.2.2	Чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш суммаси... 1.2-даги ҳиссаси,% ...									
2.	Ўз маҳсулотла-рини улгуржи сотиш суммаси..., ялпи товар айланмасидаги ҳиссаси, %...									
3.	Ялпи товар айланиши (1+2)									
4.	Хизмат қилинаётган контенгент сони									
5.	Контенгент жон бошига тўғри келган:									
5.1.	таомлар сони									
5.2.	Ўз маҳсулотини сотиш									
6.	Ўртача бир таомни баҳоси (1.2:4), сўмда									
7.	Булардан ташқари ўз маҳсулотини:									
7.1	уйга сотиш: -таом... -суммаси...									
7.2	тушликни иш жойларига етказиш: -таом... -суммаси...									
7.3	мактабларга етказиш: -таом... -суммаси...									
8.	Ўз маҳсулот-лари таркибида:									
8.1	биринчи таомлар, дона									
8.2	иккинчи таомлар, дона									
8.3	салатлар, сўмда									
8.4.	ва ҳоказолар...									

Кейинги босқичда корхонани маҳсулотлар харажати (улгуржи айланмани кўшган ҳолда) ассортиментини ўрганиш зарур.

Бундай таҳлилни статистик ҳисоботнинг 4-савдо шаклида келтирилган маҳсулотлар турлари бўйича таҳлил қилишни тавсия қиламиз. Бунинг учун қуйидаги 2.2.2-жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Товар айланмасини таҳлил қилиш жараёнида (юқоридаги 2.2.1-жадвалдан кўриниб турибдики) овқатланиш корхонасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам бирга кўрилаяпти. Шу сабабли таҳлил жараёнида корхонани ишлаб чиқариш қуввати ва хўрандаларга хизмат қилиш имконияти қандай ишлатилаётганлигига баҳо бериш зарур бўлади. Бунинг учун ушбу кўрсаткичларни овқатланиш корхонасининг жиҳозлари қувватини, ўтириш жойларидан фойдаланиш имкониятларини, уларни иш режимидан келиб чиққан ҳолда ҳисоб-китоб қилиб чиқиш зарур бўлади.

Ушбу кўрсаткичларни шартли мисоллар асосида ҳисоблаш усулини кўриб чиқамиз.

Масалан, ошхона иккита биринчи овқат пиширадиган қозонга эга. Уларнинг ҳар бири 60 литерли сиғимга эга. Биринчи овқатни ҳажми 0,5 литерга тенг. Қозонни тўлдириш коэффиценти – 0,85 га тенг. Овқатни тайёрлаш учун 2,5 соат вақт сарфланади. ҳар бир маротаба овқатни пиширгандан кейин, уни кейинги тайёрловга тайёрлаш учун 60 минут вақт сарфланади.

Ошхона суткада танаффузсиз 14 соат ишлайди. Ошхона ҳафтада бир кун дам олиш куни, ойда 1 кун санитар куни қилади. Байрам кунлари ошхона ишламайди. Шундай қилиб ошхона 52 кун дам олиш, 12 кун байрам ва 12 кун санитар кунлари, жами 76 кун ишламайди.

2.2.2-жадвал

**Овқатланиш корхонасининг чакана товар айланмаси ва
маҳсулот ишлаб чиқариши**

№	Маҳсулотлар ва товарлар	Ўлчов бирлиги	Маҳсулотни тайёрлашга сарфланган хом ашё ва сотиб олинган товарларни буфет ва савдо тармоғи орқали сотиш						Ўзгаришлар (+;-)				Баҳоси		Баҳо индекси
			ўтган йил		ҳисобот йили				Режага нисбатан		Ўтган йилга нисбатан		ўтган йил	ҳақиқатда	
			сони	чакана баҳода, минг сўм	режада		ҳақиқатда								
					сони	чакана баҳода, минг сўм	сони	чакана баҳода, минг сўм	сони	суммаси	сони	суммаси			
1	2	3	4	5	6	7	8	9					14	15	16
1	Гўшт ва парранда	тонна													
															
13	Жами озиқ-овқатлар	минг сўм	x		x		x		x		x				
14	Тамаки маҳсулотлари	минг дона													
16.	Бошқа ноозиқ-овқатлар	минг сўм	x		x		x		x		x				
17.	Жами ноозиқ-овқатлар	минг сўм	x		x		x		x		x				
18.	Умумий товар айланма (13+17)	минг сўм	x		x		x		x		x				

Ошхонани ишлаб чиқариш қувватини аниқлаш учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:

1. Бир маротаба овқат тайёрлаш учун сарфланадиган вақтни минут ҳисобида аниқлаймиз. $(2,5 \cdot 60) + 60 = 210$ минут ёки 3,5 соат.

2. Қозонларни тўлдириш ҳажмини аниқлаймиз. У баробар $(2 \cdot 60) \cdot 0,85 = 102$ литр.

3. Овқат пиширишни бир маротаба амалга оширганда $102 : 0,5 = 204$ порция овқат тайёрланади.

4. Ошхона бир суткада қанча маротаба (цикл) овқат пишира олишини аниқлаймиз. $(14 \cdot 60) : 210 = 840 : 210 = 4$ маротаба ёки $14 : 3,5 = 4$

5. Ошхонани суткалик ишлаб чиқариш қуввати $204 \cdot 4 = 816$ таом.

6. Ошхонани йиллик ишлаб чиқариш қуввати $= (365 - 76) \cdot 816 = 289 \cdot 816 = 235824$ таом.

Ошхонада йил давомида ҳақиқатда ишлаб чиқарган овқатлар сони – 200000 минг деб ҳисобласак, унинг қувватини ишлатиш коэффициентик $200000 : 235824 = 0,84$ яъни, унинг қуввати 84,0 % ишлатилаётган бўлиб чиқади.

Ошхонада хўрандаларга хизмат қилиш қобиляти қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Масалан, ошхонани хўрандаларга хизмат қиладиган залининг майдони 140,8 кв.метр бўлсин. Бир хўрандага ажратиладиган майдон нормаси, умуман 1,6 кв. метр. Зал суткада 20 % тўла ҳолда ва қолган вақтда зални 30 %_{ти} ишлатилади.

Ошхона суткада 14 соат ишлайди. Бир хўрандага хизмат қилиш даври 30 минут. Ошхонани хўрандаларга хизмат қилиш қобилятини аниқлаймиз:

1. Залдаги ўтириш жойлари сони $140,8 : 1,6 = 88$ ўриндиқ.

2. Зални тўла ҳолда ишлаш вақти $= \frac{14 \cdot 20}{100} = 2,8$ соат, яъни $2,8 \cdot 60 = 168$

минут тўла ишлайди.

$$3. \text{ Зал } 30\% \text{ ишлатилиш вақти} = \frac{14 \cdot (100 - 20)}{100} = 11,2 \text{ соат ёки } 11,2 \cdot 60 = 672$$

минут.

4. Зални хизмат қилиш қуввати:

$$\text{Тўла ишлатилганда } \frac{168}{30} \cdot 88 = 5,6 \cdot 88 = 493 \text{ киши.}$$

Зал 30 % тўлдирилаётган ҳолда қ

$$\frac{672}{30} \cdot \frac{88 \cdot 30}{100} = 22,4 \cdot 26,4 = 591 \text{ киши.}$$

Суткалик қуввати = 493+591=1084 кишига хизмат қила олади.

5. Агар ошхона хизматидан фойдаланадиган хўрандаларни ҳақиқатда бир кунда 900 кишини ташкил қилса, бир йилда ошхона хизматидан $900 \cdot 289 = 260100$ та хўрандалар фойдаланган бўлади.

Бу ҳолда ошхона хизмат қилиш қувватини ишлатиш коэффициенти $= 260100 : 313276 = 0,815$, яъни 81,5 % ишлатилган бўлади.

Таҳлил жараёнида ушбу кўрсаткични динамик суръатини ҳисоб-китоб қилиб, унга баҳо бериш лозимдир.

2.3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар захираларининг хусусиятлари

Умумий овқатланишда товар захиралари уларни ишлатилишига қараб ҳар хил шаклларга турланади.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, хом ашё захиралари, булар тайёр овқатларни ишлаб чиқаришга мўлжалланган, омборларда, ошхона (кухня)ларда сақланаётган маҳсулотлардан таркиб топади;

Иккинчидан, сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар захиралари, буларга пиширилган овқатлар, тайёрланган кулинария ва кондетер маҳсулотлари, ярим фабрикатлар, салатлар кабилар кирази;

Учинчидан, буфетлардаги товар захиралари.

Буларни ҳаммаси шакли, мақсадидан қатъий назар товар заҳиралари деб юритилади.

Умумий овқатланишда товар заҳираларини ўзига хос хусусиятлари:

биринчидан, овқатланиш корхоналарида заҳиралар ишлаб чиқариш билан ҳамда сотиш билан боғлиқ. Ишлаб чиқариш бир томондан хом ашё билан, иккинчидан томондан яримфабрикатлар билан таъминланади, сотиш билан боғлиқ заҳиралар эса сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, ярим фабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинган товар заҳиралари билан боғлиқ. Шундай қилиб, овқатланиш корхоналари заҳираларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш заҳиралари ва товар заҳираларига ажратиш мумкин, лекин амалиётда бундай тақсимланмайди, ҳаммаси товар заҳиралари деб юритилади;

иккинчидан, овқатланиш корхоналарининг товар заҳираларининг яна бир хусусияти уларни миқдори (сақланиш нуқтаи назаридан) ва ҳажми чегараланганлигидадир. Чунки овқатланиш корхоналарини товар таъминотчилари яқин масофада жойлашган бўлади, улар товарларни ва хом ашёни кам ҳажмда ва тез-тез етказиб бериши зарур. Булардан ташқари овқатланиш корхоналарини хом ашёлари тез бўзулувчи хусусиятга эгаллиги, уларни узоқ муддатга сақлаш мумкин эмаслигини талаб қилади, бу ҳам заҳираларни миқдorigа таъсир қилади;

учинчидан, овқатланиш корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларини ҳиссаси юқорироқ, яъни ҳажман кўпроқ, сотиш учун сотиб олинган товар заҳираларини суммаси камроқ бўлсада, уларни нисбий кўрсаткичлари миқдори (кунлар ҳисобида) тесқари пропорцияда. Бу хусусиятлар ҳам улардаги хом ашё ва товарларни сақлай олиш муддатларидан келиб чиқади.

Амалиётда товар заҳираларини ҳисоб-китоби, таҳлил қилиш ва режалаштириш хом ашё, тайёр маҳсулотлар, ярим фабрикатлар ва товарларга бўлинмайди, уларни кўрсаткичлари суммаси, натурал (тонна, литр, дона) ҳисобида ва кунлар ҳисобида, товар айрибошлаш тезлиги (кунлар ва

маротаба) умумий овқатланиш корхонасининг умумий товар айланмасига нисбатан ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш билан боғлиқ заҳираларни, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш айланмасига, сотиш учун сотиб олинган товар заҳираларини, сотиб олинган товарларни сотиш айланмасига нисбатан ҳисоб-китоб қилиш мақсадга мувофиқ ва бунда заҳиралар ҳолатига объектив ва реал баҳо бериш имконияти яратилади.

Товар заҳираларини таҳлил қилишда ва режалаштиришда юқоридаги кўрсаткичларга асосланган ҳолда ва чакана савдода ишлатилган усуллар орқали амалга ошириш лозим бўлади. Ушбу усулларни «Ички савдо иқтисодиёти» фани ёритади.

2.4. Умумий овқатланиш корхоналарида товар айланмасини режалаштириш ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури

Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури бир-бири билан тигиз боғлиқликда бўлганлиги учун, ушбу кўрсаткичлар биргаликда режалаштирилади.

Умумий овқатланиш корхоналарида ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан товар айланмасини миқдори улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар (тушлик, кулинар, кондитер, яримфабрикатлар, салатлар, ичимликлар) ҳажми ва уларни баҳосидан боғлиқдир. Шунинг учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш дастури олдин ҳисоб-китоб қилинади ва кейин ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш ҳажми аниқланади.

Умумий овқатланиш корхонасини маҳсулот ишлаб чиқариш дастури куйидаги маълумотлар асосида ишлаб чиқилади:

- ўтган йиллар ва жорий йилга корхонани товар айланиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таркиби таҳлили натижалари;
- хизмат кўрсатилаётган аҳолининг ҳолати, ўтган йиллардаги ўзгариш суръати ва келажак даврга ҳисобланган сони, таркиби;

- корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати, аҳолини хизмат билан қамраб олиш қобилияти ва ушбу кўрсаткичлардан фойдаланиш коэффициентлари;
- хизмат кўрсатилаётган контингент жон бошига сотилган маҳсулотлар бирлиги (1 кишига тўғри келган таом- I, II таомлар) кондитер, кулинария маҳсулотлари, суюқлик ичимликлар, салатлар ва бошқалар;
- аҳолини талабини ўрганиш натижалари ва корхонани режалаштирган менюси;
- корхонани режалаштирган даврга иш режими;
- корхонани хом ашё, яримфабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинadиган товарлар билан таъминланиши ҳажми ва таркиби (ассортиментлари бўйича) тузилган шартномалар асосида;
- ҳар хил техник-иқтисодий норма ва нормотивлар.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари уларни типларидан келиб чиқиб, ҳар хил шароитда ишлайди, ҳар хил ҳажмда ва ассортиментда маҳсулот ишлаб чиқаради. Ушбу кўрсаткичлар уларнинг типларидан (ошхона, ресторан, кафе); ихтисослашганлиги (диета овқатлари, тез хизмат қилиш, оилавий маросимлар ўтказиш, ишчи-хизматчиларга, ўқувчиларга хизмат қилиш ва ҳоказолар); хизмат кўрсатилаётган контингентни стабеллиги (ўзгарувчанлиги) ва таркибидан боғлиқдир. Шунинг учун ҳар бир конкрет шароитга қараб маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини тегишли усуллардан фойдаланилган ҳолда режалаштириш зарур бўлади.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)сида маҳсулот ишлаб чиқариш режасини тузишни айрим усуллари кўриб чиқамиз.

Нисбатан кўп ўзгармас контингентга хизмат қиладиган овқатланиш корхона (шаҳобча)ларда (ишлаб чиқариш корхоналаридаги, мактаблардаги, олий ва ўрта махсус таълим юртларидаги, қурилишдаги, транспорт корхоналаридаги ва бошқа жойлардаги ошхоналар) маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини хизмат кўрсатилаётган контингент сони ва битта истеъмолчига тўғри келадиган таом (кун, ҳафта, ой, квартал, йил) орқали ҳисоб-китоб қилиш тавсия қилинади.

Ушбу ҳисоб-китобларни қуйидаги формулалардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Бир киши бир кунда истеъмол қиладиган таомлар сони ($B_{i,6}$): ўтган йилларда ўртача ёки жорий (базис) йилда ишлаб чиқарилган таомлар (I, II ва бошқалар) ($\sum B_6$) бир кунда овқатланган контингентни ўртача сони ($\bar{K}_6$) ва ошхонани ушбу даврда ишлаган кунлари (T_6) орқали аниқланади. Бу ерда:

$$B_{i,6} = \sum B_6 : (\bar{K}_6 \cdot T_6)$$

Бу кўрсаткич орқали овқатланиш корхона (шаҳобча)сини, ойлик, кварталлик ёки йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш (таомлар) миқдорини ($Q_{p.б.л.}$) қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$Q_{p.б.л.} = B_{i,6} \cdot \bar{K}_n \cdot T_n$$

Бу ерда: $\bar{K}_n$ ва T_n - тегишлича режалаштирилган йилга кўрсаткичлар.

Таомлар сонини режалаштирилган йилга ўртача баҳоларга кўпайтириш орқали тушлик овқатларни сотиш суммаси аниқланади.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари хизмат қиладиган контингенти доимий бўлмаган ҳолларда (ресторан, кафе, умумий ошхоналар, тамаддихоналар) уларни контингентини аниқлаш аллақанча мураккаброқ. Бундай корхона ва шохобчалар учун маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми аҳолини талабини ўрганиш асосида, хўрандаларни давомади, бир хўрандага тўғри келган таомлар сони (кун, ҳафта, ой), режалаштирилган меню, корхона (шохобча)ни ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш имконияти ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда ҳар хил усулларни қўллаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

Масалан, режалаштирилган меню орқали ҳисоб-китоб қилинса, ушбу кўрсаткич бир кунга эмас, бир неча кунга, ҳафта, ой, квартал ва йилга ҳисоб-китоб қилинишини талаб қилинади.

Режалаштирилган меню – бу бирон бир даврга корхона (шохобча) сотишга тайёрлайдиган овқатларнинг рўйхатидир. Ушбу рўйхатда овқатни таркиби, оғирлиги ёки ҳажми ва баҳоси кўрсатилади.

Менюни ҳафталик режасини тузиш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

2.4.1-жадвал

Ҳафталик меню ва ўртача бир кунлик овқатлар тайёрлашни ҳисоб-китоби

(сони, дона)

Таомлар турлари	ҳафта кунлари							ҳафта-лик таом-лар сони	Ўртача бир сутка-лик таом тайёр-лаш
	Душанба	Сешанба	Чоршанба	Пайшанба	Жума	Шанба	Якшанба		
Биринчи овқатлар: 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Иккинчи овқатлар 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Салатлар 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Ширинликлар 1. _____ 2. _____ 3. _____									
ва ҳоказолар									

Менюни тузишда уни таркибини ўтган йилларга чуқур таҳлил қилиш, корхона (шаҳобча)ни имкониятларини эътиборга олиш, контингентни талабини ўзгариб бориш тенденцияларини ва бошқа омилларни ҳисоб-китоб қилиш зарур бўлади.

Режалаштирилган даврга овқатлар тайёрлаш режаси қуйидагича аниқланади: бир суткада тайёрланадиган овқатлар сони (турлари бўйича) ҳисоб-китоб қилинади ва улар овқатхонани режалаштирилган иш кунларига кўпайтирилади. Таомлар сонини режалаштириш даврига мўлжалланган ўртача баҳосига (бухгалтерия маълумотлари асосида аниқланади)

кўпайтириш орқали овқатлар ишлаб чиқариш бўйича товарлар айланишини ҳисоблаш имкониятини беради.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларида овқатлар тайёрлаш режасини тузиш уларни ишлаб чиқариш қуввати ва хўрандаларга хизмат қилиш имконияти (суткада қатнашувчиларни ўтказиш салоҳияти) кўрсаткичларини ишлатиш ҳам мумкин.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)сини ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотишдан товар айланмасини аниқлаш учун ишлаб чиқарилган таомлар (тушлик маҳсулоти деб юритилади) билан бир қаторда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш (спиртсиз ичимликлар, кандитор ва кулинар маҳсулотлар, яримфабрикатлар ва бошқа ун маҳсулотлари) ҳажми ҳам ҳисоб-китоб қилинади.

Бундай ҳисоб-китоблар учун ўтган йиллар маълумотларини таҳлил қилиш натижалари, аҳоли талабини қондириш (талабни ўрганиш маълумотлари), контингентни ҳолати ва келажакдаги сони ва таркиби, корхона (шаҳобча)ни ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш салоҳияти, уларни моддий ресурслар билан таъминланиши каби кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади.

Сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланмаси ҳажмини режалаштиришда корхона (шаҳобча)ларни типига қараб мавжуд буфетлар имконияти, ўтган йиллар кўрсаткичларини таҳлили натижалари, ушбу товарлар билан таъминланиш имконияти кабиларни ҳисобга олинади ва тегишли усуллардан фойдаланади.

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни улгуржи сотиш овқатланиш корхона (шаҳобча)сини ишлаб чиқариш қуввати, ўтган йиллар маълумотлари ва режалаштирилган даврга тузилган шартномалар асосида ишлаб чиқилади.

2.5. Умумий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлар баланси

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларини самарали фаолият юритиши, товар айланиши режасини, ишлаб чиқариш дастурини бажариш, зарурий товарлар ва хом ашёлар захираларини яратиш учун уларни керакли озиқ-овқат маҳсулотлари (хом ашё) ва товарлар билан мунтазам таъминлаш зарур.

Ҳозирги шароитида таъминот масаласини хўжалик субъектлари мустақил (айрим шароитларда, ҳолларда, маҳаллий ҳоқимият ва ҳукумат аралашиши мумкин бўлган жараёнлар мавжуд) таъминотчилар билан тўзган шартномалар ва бозорлардан сотиб олиш орқали ҳал қиладилар.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобчаларини) хом ашё ва истеъмол товарлари билан таъминлаш манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- озиқ-овқат маҳсулотлари саноати корхоналари;
- қишлоқ хўжалиги субъектлари (фермер ва деҳқон хўжаликлари);
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ҳарид қилиш ва сотиш билан шуғулланувчи махсус базалар, омборлар;
- истеъмол товарлари савдоси билан шуғулланувчи улгуржи савдо базалари ва омборлари;
- чакана савдо корхона (шаҳобча)лари;
- ҳар хил воситачилар;
- бошқа умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари (яримфабрикатлар, кондитер ва кулинар маҳсулотларни улгуржи сотувчилар);
- деҳқон бозорлари.

Ўз маҳсулотларини товар айланмасига ва ишлаб чиқариш миқдори ҳамда сотиб олинган товарларни товар айланмасидан келиб чиққан ҳолда корхона (шаҳобча)ни хом ашё ва товарлар билан таъминлаш режаси ишлаб чиқилади. Ушбу режа маҳсулотлар балансини ташкил қилади ва унинг таркибида хом ашё ва товарларнинг захиралари режалаштирган даврнинг

бошига ва уларнинг нормотивлари даврнинг охирига, товар айланмаси ҳамда хом ашё ва товарларни келтириш режаси кўрсатилади.

Маҳсулотлар балансини тузиш учун ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш ва сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланмасини умумий ҳажми, ассортимент таркиби, ишлаб чиқариш дастури билан бир каторда асос бўлиб, ўртача бир кунлик овқатларни сотиш режаси, ҳар бир овқат турлари бўйича сарфланадиган маҳсулотларни (хом ашё ва товарларни) нормаси (овқатлар рецепти деб юритилади) ҳамда хом ашё ва товарларни ўртача баҳолари ишлатилади.

Ушбу кўрсаткичлар асосида хом ашё ва товарларга бўлган эҳтиёж миқдори ҳисобланади.

Овқатларнинг турлари ва уларга сарфланадиган маҳсулотлар нормасидан келиб чиқиб, овқатларни гуруҳлари (масалан, гўшти, сутли, сабзавотли ва ҳоказолар) бўйича гўшт, картошка, пиёз, сабзавот, ун, крупа, макарон ва гуручлар каби асосий маҳсулотларни ўртача тортқичли нормаси аниқлаб олинади. Унинг учун қуйидаги формула ишлатилади:

$$\bar{X} = \frac{x_1 q_1 + x_2 q_2 + \dots + x_n q_n}{q_1 + q_2 + \dots + q_n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i q_i}{\sum_{i=1}^n q_i}$$

бу ерда: X_i – i - таомга сарфланадиган маҳсулот нормаси (граммда);

q_i – i - таомнинг ишлаб чиқариш режаси (дона), ёки унинг

овқат гуруҳи таркибидаги ҳиссаси, %.

Маҳсулотнинг умумий ҳажми (Q) ўртача тортқичли нормани ишлаб чиқариладиган овқат гуруҳининг умумий сонига кўпайтириш орқали қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$Q = \bar{X} \cdot \sum_{i=1}^n q_i$$

ҳисоб-китобларни осонлаштириш учун маҳсулотларни сарфлаш нормаси 100 та ёки 1000 та таомга келтирилиб олиниши ҳамда алоҳида овқат турларини умумий овқат гуруҳидаги ҳиссаси, % да ишлатилиш мумкин.

Юқорида келтирилган ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун қуйидагича жадваллардан фойдаланишни тавсия қиламиз.

2.5.1-жадвал

**Биринчи овқатлар учун маҳсулотлар сарфини ўртача
тортқичли нормаси**

(граммда)

Таомлар номи	Овқат гуру- ҳидаги ҳисса- си, %	Гўшт		Картошка		Сабзавотлар	
		бир таомга нормаси	фоиз- ли кўр- саткич	бир таомга нормаси	фоиз- ли кўр- саткич	бир таомга нормаси	фоиз- ли кўр- саткич
1	2	3	4=2·3	5	6=2·5	7	8=2·7
1. Шурпа							
2.Мастава							
ва ҳоказо							
	100,0						

Жадвалдаги 4,6,7 ва ҳоказо қаторлар жамини 100 га бўлиш билан маҳсулотларни ўртача тортқичли нормаси аниқланади.

Бошқа ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар (яримфабрикат, кондитер, кулинар таомлар) учун хом ашёга бўлган эҳтиёжи ҳам уларни ишлаб чиқариш миқдори ва сарфланадиган хом ашёлар нормасидан ёки ўтган йиллардаги ҳақиқий сарфлардан келиб чиқиб ҳисобланади.

Сотиш учун сотиб олинadиган товарларга эҳтиёж уларни товар айланмаси ва товар захираларини давр бошига ҳақиқий суммаси ва давр охирига режалаштирилган нормотив миқдоридан келиб чиқиб, уларни баланс боғлиқлиги формуласи билан аниқланади. Ушбу масала «Ички савдо иқтисодиёти» фанида ўрганилади

Умумий овқатланиш корхона ва шохобчаларида товар захираларини таҳлили ва нормалаштириш чакана савдонинг кўрсаткичларига мос келади. Ушбу масалаларни кўришда товар захираларини ўзи ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар билан боғлиқ бўлган хом ашё захиралари ва сотиш учун сотиб

олинган товарлар билан боғлиқ товар захираларига ажратиб ўрганиш ва уларни кунлар ҳисобида аниқлашда тегишли товар айланишларига ҳисоб-китоб қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

2.5.2-жадвал

Маҳсулотларга бўлган эҳтиёж

Маҳсулотлар номи	Ўлчов бирлиги	Биринчи таом		Иккинчи таом				ва хоказо овқатлар турлари бўйича	Жами	Ўртача бозор баҳоси, сўмда	Харажатлар суммаси минг сўмда
		режада сони- $\sum_{i=1}^n q$	Гўшти		унли						
			Режада сони- $\sum_{i=1}^n q$	Режада сони- $\sum_{i=1}^n q$							
					$\overline{X}$	Q	$\overline{X}$				
1	2	3	4	5	6	7	8		П-2	П-1	П
Гўшт											
Ун											
Картошка											
Балиқ											
ва хоказо											

Таянч иборалар: Товар айланмаси, товар захиралари, товар таъминоти, хом ашё, ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш салоҳияти, хом ашёларни сарфлаш нормаси, рецепт, ишлаб чиқариш дастури.

Такрорлаш учун саволлар

1. Умумий овқатланиш соҳасининг товар айланмаси кўрсаткичини моҳиятини ёритинг.
2. Товар айланиш қандай таснифланади?
3. Ишлаб чиқариш дастури моҳиятини ёритинг.
4. Товар айланиш кўрсаткичларини таҳлил қилишни хусусиятларинималардан иборат?

5. Товар айланишни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар ишлатилади?
Уларни ҳисоблаш усуллари айтилинг.
6. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари товар айланиш режалаштириш усуллари айтилинг.
7. Ишлаб чиқариш қуввати моҳиятини айтилинг. Бу кўрсаткич қандай аниқланади?
8. Савдо залини харидорларга хизмат қилиш салоҳияти нима? Бу кўрсаткич қандай ҳисобланади?
9. Ишлаб чиқариш дастурини тузиш хусусиятларини айтилинг.
10. Хом ашёга бўлган эҳтиёж қандай ҳисобланади?
11. Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий кўрсаткичларини айтиб ўтинг.

- 3.1. Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳоланиши
- 3.2. Асосий фондларнинг кўрсаткичлари
- 3.3. Айланма фондлар (маблағлар) тушунчаси, ҳаракати ва аҳамияти
- 3.4. Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишдаги аҳамияти

3.1. Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳоланиши

Асосий фондлар моддий ресурсларнинг бир қисмини ташкил қилади. Бухгалтерия ҳисобига мувофиқ асосий фондларга ишлатиш даври бир йилдан юқори бўлган, моддий активлар қиймати киради. Бундан келиб чиқадики, асосий фондларни натурал-моддий кўриниши фаолият жараёнида кўп йиллар хизмат қилади, яъни шакли ўзгармайди ва ўз қийматини қисман товар қийматигаўтказиб боради.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг асосий фондлари иқтисодиётга оид адабиётларда умуман тан олинган тарифига биноан маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимот, сотиш ва истеъмолини ташкил қилиш жараёни учун зарур бўлган меҳнат куролларининг пулдаги ифодаси тушунилади.

Асосий фондлар фаолият жараёнида ўз натурал-моддий шаклини ўзгартирмайди ҳамда ўз қийматини ҳар бир ишлаб чиқариш жараёнини такрорланиш даврида жисмоний ва маънавий эскириши меъёрига қараб, қисман маҳсулот қийматига ўтказиб боради.

Бухгалтерия ҳисобига мувофиқ Умумий овқатланиш корхоналари асосий фондлари (воситалари) деганда «... узоқ муддат давомида хўжалик фаолиятини юритишда, шунингдек маъмурий ва ижтимоий-маданий функцияларини бажариш учун ишлатиладиган моддий активлар

тушунилади»¹. Бухгалтерия ҳисоботида «моддий активлар» қиймат кўрсаткич сифатида ишлатилади.

Назарий жиҳатдан асосий фондлар – бу инсонни меҳнат предмет (буюм, нарса)ларига таъсир ўтказиш учун ишлатиладиган меҳнат куруллари мажмуасидир. Унинг таркибига жиҳозлар, машиналар, асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар, транспорт воситалари, меҳнат буюм (нарсаларини сақлаш учун курулмалар ва ҳоказолар. Ер умумий меҳнат воситаси ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг асосий фондларига таъриф бериш назарий ва амалий жиҳатдан асосли бўлиб ҳисобланади. Чунки: биринчидан, курул – бу натурал моддий шаклдир, у курулни англатади; иккинчидан, асосий фондларга нафақат фаолият жараёнида бевосита иштирок этадиган меҳнат куруллари қиймати киради, унга фаолият юритиш учун зарур бўлган маъмурий, ижтимоий-маданий тавсифга эга бўлган меҳнат куруллари қиймати ҳам киради; учинчидан, асосий фондларга айрим меҳнат куруллари қиймати киритилмайди; тўртинчидан, асосий фондлар қиймат кўрсаткичи бўлиб, уни натурал-моддий шакли (кўриниши) фаолиятда жисмонан ишлатилади; бешинчидан, «фонд» сўзи рус тилидан келиб чиқиб, пул маблағларини англатади. Айрим ҳолларда фонд - ғамлаб қўйилган нарса, масалан, айрим ресурсларга уруғлик фонди, суғурта фонди каби ибораларни ишлатиш амалиётда қабул қилинган. Булар меҳнат курулларига таллуқли бўлиб, тушунчалар умумий «фонд» сўзи мазмунидан истесно деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб умумий овқатланиш (бошқа тармоқ ва соҳаларга ҳам тегишли) корхона (шаҳобча)ларини асосий фонди – бу уларни хўжалик фаолиятини юритишда бевосита ва билвосита иштирок этадиган, бир йилдан кам бўлмаган муддатда хизмат қиладиган, меҳнат куруллари қийматининг пулдаги ифодасидир.

¹ Ўразов К.Б. Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш». Тошкент, «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. – 2004. – 220-бет.

Ушбу таърифдан келиб чиқиб, асосий фондлар – бу иқтисодий категориядир ва хўжалик фаолиятидаги иқтисодий муносабатларни шаклланиш жараёнида иштирок этади.

Улар умумий овқатланиш корхоналари фаолиятида ишлатиладиган меҳнат куролларининг қийматидан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш шаклларига бўлинади.

Ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондларга умумий овқатланиш корхоналарида тўғридан-тўғри маҳсулотларни ишлаб чиқариш, олди-сотди жараёнини ва умумий овқатланиш хизматларини амалга оширишда қатнашадиган меҳнат куроллари киради.

Шундай қилиб, асосий фондлар – умумий овқатланиш жараёнида узок муддат, кўп маротабалаб иштирок этадиган, ўз қийматини товарларга қисман ўтказиб турадиган меҳнат куролларини қийматининг пулдаги ифодасидир.

Ноишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондлар таркибига умумий овқатланиш корхоналарига тааллуқли маъмурий ва илмий-тадқиқот ташкилотларга қарашли бинолар, иншоотлар, жихозлар, уй-жой, коммунал хужалиги, клублар, стадионлар, богчалар, санаториялар, поликлиника, шифохоналардаги меҳнат куроллари киради.

Асосий фондлар олди-сотди ва умумий овқатланиш хизмати жараёнларида ўзини натурал-моддий шаклини саклаб қолган ҳолда, кўп мароталаб, узок муддатда хизмат қилиши, ўз қийматини аста-секин товар қийматиғаўтказиши, қийматини айланиш хусусияти (аста-секин истеъмол қилиниши ва бир вақтда шаклан ўзгариши) билан айланма фондлардан кескин фарқ қилади.

Шу сабабли товар ресурслари, пул маблағлари асосий фонд бўла олмайди.

Асосий фондлар қиймат кўрсаткич сифатида ва унинг натурал-моддий шакли ҳисоб-китоб қилинади, таҳлил қилинади ва режалаштирилади.

Умумий овқатланиш корхоналарида асосий фондларнинг натурал-моддий таркиби (элементлари) 14 та катта гуруҳ бўйича тавсифланади. Улар қуйидагилардан иборат:

- I – архитектура – қурилиш объектлари (дўконлар, омборлар, умумий овқатланиш корхоналари ва ҳ.к.);
- II – иншоотлар, қурилиш объектлари, ҳар хил маҳсулотларни (нефть) сақлайдиган жойлар, кўприк иншоотлари, ҳар хил қудуқлар, сув чиқарувчи иншоотлар, ҳар хил тўсиқлар (девор) ва ҳ.к.;
- III – ўзатма механизмлар, электр ўзатмалари, буғ, сув ўзатмалари ва иншоотлари, телефон ўзатмалари ва ҳ.к.;
- IV – машина ускуналар: буғланувчи машиналар ва қозонлар, электр машиналари, ўзи юрар ёки силжийдиган электростанциялар, компрессорлар, кўтарувчи кранлар, товарларни қадоқлаш учун ускуналар, технологик ва иссиқлик берувчи ускуналар, автомат машиналар: савдо автоматлари, ўлчов қуроллар – дозаторлар ва ҳ.к. ҳамда ўлчайдиган ва бошқарадиган асбоблар, лаборатория ускуналари киради;
- V – асбоблар ва ҳар хил меҳнат қуроллари, материалларни қайта ишлаш учун ҳар хил мосламалар;
- VI – хўжаликдаги ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари: ишчи столлар, пештахталар, савдо шкафлари, идишлар қўйиладиган ҳар хил асбоб-ускуналар, товарлар ва бошқа нарсаларни сақлайдиган тоқчали ускуналар (стеллаж) ва ҳ.к.;
- VII транспорт воситалари: автомобил воситалари, тракторлар, мотороллерлар, мотоцикллар, ҳаракатчан сув транспорти воситалари, омборхоналардаги кўтарувчи транспорт воситалари ва ҳ.к.;
- VIII хўжаликдаги мебеллар, ёнмайдиган шкафлар, ёзадиган машинкалар ва ҳ.к.;
- IX – компьютер техникаси – компьютер, сканер, принтер, калонка, электрон почта, факс ва ҳ.к.;

X – ишчи ва маҳсулдор ҳар хил ҳайвонлар (от, туя, сгир, чўчка ва бошқа ҳайвон ва паррандалар);

XI – кўп йиллик ҳосил-мева берадиган дарахтлар, ўсимликлар ва ҳудуддаги ҳар хил кўкатлар;

XII – ерлар, суғориладиган мелиорацияга тегишли иншоотлар, сув ҳавзалари, ер участкалари;

XIII – кутубхоналар ва кутубхоналардаги асбоб-ускуналар;

XIV – ишлатиш муддати бир йилдан кўп бўлган меҳнат қуролилари.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий фондлари маҳсулот ишлаб чиқаришда, олди-сотди ва савдо хизмати, истеъмолни ташкил қилиш жараёнларида ўзини натурал-моддий шаклини сақлаб қолган ҳолда, кўп мароталаб, узоқ муддатда хизмат қилиши, ўз қийматини аста-секин товар қийматига ўтказиши, қийматини айланиш хусусияти (аста-секин истеъмол қилиниши ва бир вақтда шаклан ўзгариши) билан айланма фондлардан кескин фарқ қилади.

Шу сабабли товар ресурслари, пул маблағлари асосий фонд бўла олмайди.

Асосий фондлар фаол (актив) ва пасив меҳнат қуролиларига бўлинади. Асосий фондаларнинг фаол (актив) қисмига – машиналар, ускуналар, ўлчаш, созлаш асбоблари ва қурилмалари, компьютер ва ҳисоблаш техникаси (касса аппаратлари), транспорт воситалари кабилар киради. Юқорида келтирилган тавсифни III, IV, V, VI, VII, VIII ва IX бандларида келтирилган асосий фондалар элементарлини киритиш мумкин.

Пассив асосий фондларга савдо жараёнини амалга оширишга шарт-шароит яратадиган меҳнат қуролилари, яъни бинолар, иншоотлар киради. Асосий фондаларнинг хизмат қилиш даври, улар қийматини айланиш вақти билан белгиланади.

Асосий фондлар – мулк шаклига, ишлаб чиқаришга алоқаси, амортизацияга нисбатан, амортизация нормасига биноан ва солиққа тортилишига нисбатан тавсифланади.

1. Мулкка нисбатан – хусусий ва арендаланган.
2. Ишлаб чиқаришга қатнашиши бўйича – ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш (савдода ишлаб чиқаришга – савдога олди-сотдига тааллуқли куруллар ва ноишлаб чиқаришга – маъмурий бинолар, иншоотлар, жиҳозлар, уй-жой, коммунал хўжалиги, клублар, стадионлар, боғчалар, шифохоналар).
3. Амортизацияга нисбатан – амортизацияланувчи ва амортизация қилинмайдиган. Охиргисига – ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, кутубхона фонди, кўп йилилк экинлар, ўрнатилмаган жиҳозлар, консервация қилинган воситалар (ЎзРВМ қарори асосида), тўла амортизацияланган воситалар.
4. Амортизация нормаларига қараб.

20 % - компьютер техникаси, унинг зарур жиҳозлари; енгил автомобиллар, такси, автотрактор техникаси, махсус инструментлар ва заруриятлар (принадлежности).

15 % - юк автомобиллари, автобус, махсус автомобиллар ва автоприцеплар, ишлаб чиқариш машиналари ва жиҳозлари, офис мебеллари;

8 % - денгиз, темир йўл, ҳаво транспорт воситалари, жиҳозлари, электродвигателлар, дизель генераторлар, трубопроводкалар, электропередачи ва алоқа жиҳозлари;

5 % - бино, иншоотлар;

10 % - юқоридагиларга киритилмаган бошқа амортизацияланувчи асосий фондлар.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари асосий фонди натурал моддий шакли бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш (айрим ҳолларда тақсимлаш) ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни ўз жойида истеъмол қилинишини таъминлашда ҳамда сотиб олган товарларни сотиш жараёнида иштирок этади. Бу жараёнлардан иштирок этмайдиганлари ҳам мавжуд. Ушбулар нуқтаи назаридан асосий фондларни бошқа тармоқлар ва

соҳалардан фарқли ҳолда қуйидаги гуруҳларга тақсимлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган меҳнат воситаларига (корхонани кухняси ва ундаги жиҳозлар);
- овқатларни истеъмол қилишни таъминлашда иштирок этадиган меҳнат воситаларига (овқатланиш залига қарашли бино, иншоотлар, жиҳозлар);
- сотиб олган товарларни сотиш жараёнида ишлатилаётган меҳнат воситаларига (буфет ва ундаги жиҳозлар);
- маъмурий, ижтимоий-маданий функция бажараётган меҳнат воситалари (маъмурий бино, иншоотлар, жиҳозлар, автотранспортлар, медицина, кутубхона, клубларга тегишли, атрофни гўзаллаштиришга, табиатни муҳофаза қилишга, ёнғинга қарши хавфсизликка тегишли ва бошқа меҳнат воситалари)га.

Меҳнат воситаларининг қуйидагилари асосий фонд таркибига киритилмайди: махсус кийимлар; ошхона дастурхони ва сочиклари, идиш товоғи ва анжомлари. Булар айланма маблағлари таркибига киради.

Бундай тақсимот асосий фондлари функционал вазифаси бўйича ўрганиш ва баҳолашни таъминлайди.

Асосий фондлар баҳоланиши – бошланғич қиймати, тикланиш қиймати, қолдиқ қиймати бўйича баҳоланади.

Бошланғич қиймати – асосий фондни сотиб олиш қиймати, уни ташиш, урнатиш, монтаж, ишлатиш учун ишчиларни уқитиш харажати, бож харажатлар ва ҚҚС (қўшимча қиймат солиғи) йиғиндиси.

Тиклаш қиймати – бошланғич қиймати қайта баҳолаш ҳисоби билан ва кенгайтириш, реконструкция қилиш ва модернизация қилиш учун кетган харажатлар йиғиндиси.

Қолдиқ қиймати – бошланғич қийматидан амортизация жамғармасини ажратиб ташлангандан қолган қисми.

Асосий фондларни ишлатишда уни ишлаб чиқариш эскириши кўрсаткичи ишлатилади. Бу кўрсаткич асосий фондларни бирор бир даврида товарларгаўтказилган истеъмол қиймати билан белгиланади.

Асосий фондларни эскириши икки хил тарзда бўлиши мумкин.

Биринчидан, жисмоний эскириш, уларни техник ишлатилиш хусусиятини ишлаб чиқариш жараёнида ёки табиий шарт-шароитлар натижасида йуқолиши, емирилиши натижасида руй беради.

Иккинчидан, рухан эскириш, яъни имлмий-техник тараққиёт натижасида ишлатилаётган асосий фондларга нисбатан қудратлироқ, унумдорлироқ янги меҳнат қуролларини яратилиши натижасида эскиларини ишдан чиқарилиши тушунилади.

Амалиётда асосий фондларни жисмоний эскириш даражаси амортизация кўчирмаси миқдори билан белгиланади.

Асосий фондларнинг амортизация кўчирмаси – бу хусусий асосий фондларнинг эскириш қийматининг пулдаги ифодасидир.

Амортизация пул шаклида тупланиб борилади ва асосий фондларни янгилаш, капитал таъмирлаш учун ишлатилади. Асосий фондларни жорий ва капитал таъмирлаш даврида ва ишлатилмай турган даврида амортизация кўчирмалари амалга оширилмайди. Амортизация фақат хусусий асосий фондлардан кўчирилади.

Амортизация нормалари асосий фондларнинг бошланғич (баланс қиймати) қийматига нисбатан фоиз миқдорида белгиланади.

3.2. Асосий фондларнинг кўрсаткичлари

Умумий овқатланиш корхоналари фаолиятини ривожланиш тенденцияларини, асосий фондларини иқтисодий самарадорлигини ўлчаш ва баҳолаш учун иқтисодиётга тааллуқли фанларда ва иқтисодчилар ўртасида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарурлиги тўғрисида инкор қилинмайдиган, ягона фикр мавжуд. Лекин кўп холларда асосий фондлар

билан боғлиқ барча кўрсаткичлар, уларнинг самарадорлиги кўрсаткичлари деб ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, асосий фондларнинг кўрсаткичларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мақсадга мувофиқроқ бўлади:

- асосий фондларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- асосий фондлар билан таъминланганлигини билдирувчи кўрсаткичлар;
- асосий фондлар таркибидаги ўзгаришларни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- асосий фондларни динамикаси ва ривожланиш тенденциялари кўрсаткичлари;
- асосий фондлар самарадорлиги ифодаловчи кўрсаткичлар.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий фондлари ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Асосий фондларни бирор-бир муддатга ҳолати, бошланғич қиймати ва қолдиқ қиймати бўйича даврнинг бошига ва охирига (М: 1- январ, 1- апрел, 1- июл, 1- октябр, 1- январ келгуси йилга) ҳисобга олинади.

2. Асосий фондларни ҳисобот даврга янгиланиши (янгисини келтирилиши, ишга туширилиши) ва ишдан чиқарилиши (маънавий ва жисмоний ишдан чиқиши).

3. Асосий фондларни ўртача йиллик қиймати. Ушбу кўрсаткичлар ўртача хронологик усул орқали аниқланади.

$$\bar{X} = \frac{\frac{x_1}{2} + x_2 + x_3 + \dots + x_{n-1} + \frac{x_n}{2}}{n-1}$$

Бу ерда:

$x_1 - x_n$ лар ҳар ой бошидаги ва охиридаги асосий фондлар қиймати (асосий фондларни киритиш ва чиқарилиши ойнинг 15 кунигача амалга ошган бўлса, ушбу ой ҳисобига, кейин бўлса, келаси ой ҳисобига киритилади).

–

X - асосий фондларни ўртача қиймати.

«х» - белгиси ўрнида «Аф» - асосий фондалр белгиси ишлатилиши мумкин.

4. Асосий фондларни (Аф) умумий овқатланиш корхонасининг (ташкilotининг) барча ресурслардаги (Бр) ҳиссаси, фоиз ҳисобида (x_1):

$$x_1 = \frac{A\phi \cdot 100}{Br}$$

5. Асосий фондлар таркибида фаол (актив) ва пасcив қисмларининг ҳиссаси (X_2 ; X_3):

$$X_2 = \frac{A\phi\phi \cdot 100}{A\phi} \quad X_3 = \frac{A\phi n \cdot 100}{A\phi}$$

6. Асосий фондларда унинг алоҳида гуруҳларини (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш) ҳамда натурал-моддий элементларини ҳиссаси, фоиз ҳисобида, масалан: ишлаб чиқариш асосий фондларини (Аф.и.ч) ҳиссаси

$$X_4 = \frac{A\phi_{и.ч} \cdot 100}{A\phi} \quad \text{ёки транспорт воситаларини (Аф.тр.) ҳиссаси}$$

$$X_5 = \frac{A\phi_{тp} \cdot 100}{A\phi} \quad \text{ва хоказолар бўйича.}$$

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар қатори асосий фондлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар сифатида умумий овқатланиш шаҳобчаларини умумий сони, ўриндиқлар сони, турларини (ресторан, кафе-бар, ошхона ва х.к.) сони кабилар ишлатилиши мумкин.

Умумий овқатланиш корхоналарини асосий фондлар билан таъминланганлигини билдирувчи кўрсаткичлар

1. Умумий овқатланиш ходимларини асосий фонд билан таъминланганлиги коэффиценти (Y_{T1}), жумладан, актив қисми билан (Y_{T2})

$$Y_{T1} = \frac{A\phi}{X_{c.p}}$$

$$Y_{T2} = \frac{A\phi\phi}{X_{c.p}}$$

2. Умумий овқатланиш шохобчаларини сони ва ўриндиқлар сонини 1000 кишига (таъминланадиган аҳолининг сонига нисбатан) тўғри келиши.

3. Асосий фондларни ичида корхона мулкани ҳиссаси, яъни хусусий асосий фондларни жами асосий фондларга нисбати, фоиз ҳисобида.

$$A\phi_{x.x} = \frac{A\phi_x \cdot 100}{A\phi}$$

4. Мавжуд асосий фондларни корхонанинг унга бўлган эҳтиёжига (бизнес режада кўрсатилган миқдори) ($A\phi_{\text{эx}}$) нисбатан, фоиз ҳисобида (ЭХ_T)

$$\text{ЭХ}_T = \frac{A\phi \cdot 100}{A\phi_{\text{эx}}}$$

Ушбу кўрсаткич асосий фондларнинг элементлари бўйича ҳам ҳисоб-китоб қилиниши мумкин, айниқса, техник воситалар билан таъминланганлиги асосий аҳамиятга эга.

5. Асосий фондларни ўсиш коэффиценти ($K_{\text{аф.у}}$)

$$K_{\text{аф.у}} = \frac{A\Phi_{\text{я}} - A\Phi_{\text{ч}}}{A\Phi}$$

6. Асосий фондларни инвестицияланиш коэффиценти ($K_{\text{ин}}$)

$$K_{\text{ин}} = \frac{ИИ}{A\Phi_{\text{я}}}$$

Бу ерда: «ИИ» инвестиция, капитал маблағ суммаси.

Асосий фондларни таркибидаги ўзгаришларни ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Асосий фондларни чиқиш коэффиценти ($K_{\text{аф.ч}}$)

$$K_{\text{аф.ч}} = \frac{A\Phi_{\text{ч}}}{A\Phi}$$

Бу ерда: « $A\Phi_{\text{ч}}$ » ҳисобот даврида чиқарилган асосий фондлар.

2. Асосий фондларнинг янгилаш коэффиценти ($K_{\text{аф.я}}$)

$$K_{\text{аф.я}} = \frac{A\Phi_{\text{я}}}{A\Phi}$$

Бу ерда: « $A\Phi_{\text{я}}$ » янгидан ишга туширилган асосий фондлар.

3. Асосий фондларни эскириш коэффиценти ($K_{\text{аф.э}}$)

$$K_{\text{аф.э}} = \frac{A}{A\Phi}$$

Бу ерда: «А» амортизация суммаси.

4. Асосий фондларни яроклилиқ коэффиценти ($K_{\text{аф.я}}$)

$$K_{\text{аф.я}} = \frac{A\Phi - A}{A\Phi} = \text{ёки} = 1 - K_{\text{аф.э}}$$

Асосий фондларни динамикаси ва ривожланиш тенденциялари кўрсаткичлари

Ушбу кўрсаткичлар асосий фондларни юқорида келтирилган барча кўрсаткичлари бир неча йилларга динамик қаторларга келтирилиб, таҳлил қилиш орқали аниқланади. Бунда солиштириш, гуруҳлаш орқали фоиз ва индексларни ишлатиш мумкин, натижада асосий фондларни ривожланиш тенденциялари аниқланади.

Асосий фондларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Асосий фондларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар 3.3.1-чизмада келтирилган

3.3.1-чизма.

Асосий фондларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

№	Кўрсаткичларнинг номи	Кўрсаткичнинг мазмуни	Кўрсаткични ҳисоблаш усули (формуласи)
1	Асосий фондни қайтими ($A\Phi_k$)	1 сўм асосий фондга қанча умумий овқатланиш товар айланмаси тўғри келишини англатади (ТА)	$A\Phi_k = \frac{ТА}{A\Phi}$
2.	Асосий фондлар сиғими ($A\Phi_c$)	Асосий фондларни қайтимини тескараси, яъни 1 сўм умумий овқатланиш айланишига қанча асосий фонд тўғри келишини кўрсатади.	$A\Phi_c = \frac{A\Phi}{ТА}$
3.	Асосий фондлар рентабеллиги, % ($A\Phi_p$) ҳисобида	Асосий фондларнинг 1 сўмига неча фоиз фойда тўғри келишини кўрсатади	$A\Phi_p = \frac{\Phi \cdot 100}{A\Phi}$

Асосий фондлар рентабеллиги кўрсаткичи билан бир қаторда «Асосий фондлар даромадлиги» кўрсаткичи ҳам аниқланиши мумкин. Бу ҳолда «Фойда» ўрнига «Даромад» суммаси ишлатилади.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар корхонанинг барча, мавжуд асосий фондларини самарадорлигини англатади. Аслида эса фондларнинг бир қисми ишлатилади.

Биз юқорида келтирилган «Самарадорлик» тушунчасидан, яъни сарфланган (ишлатилган), истеъмол қилинган асосий фондларни самарасидан келиб чиқсак, асосий фондларнинг барча суммасини эмас, унинг сарфланган (ишлатилган) истеъмол қилинган қисмини ишлатилса, ҳақиқатга яқинроқ кўрсаткич аниқланган бўлади.

Асосий фондларнинг сарфланган қисми унинг «амортизацияси»да ўз аксини топади ва шу сабабли «Асосий фондлар» ўрнига «амортизация» (А) суммасини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Истеъмол қилинган асосий фондларни қайтими ($АФ_{и.к}$) қуйидагича аниқланади:

$$АФ_{и.к} = \frac{ТА}{А}$$

Асосий фондлар сиғими эса ($АФ_{и.с}$) қуйидагича аниқланади:

$$АФ_{и.с} = \frac{А}{ТА}$$

Асосий фондлар рентабеллилиги ($АФ_{и.р}$):

$$АФ_{и.р} = \frac{\Phi \cdot 100}{А}$$

3.3. Айланма фондлар (маблағлар) тушунчаси, ҳаракати ва аҳамияти

Такрор ишлаб чиқариш жараёнини ҳаракатлантирувчи омиллар меҳнат, капитал (меҳнат қуроллари ва предметлари), ер, табиий ресурслардир.

Бу омиллар орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади, истеъмолчиларга етказилади ва истеъмол қилиниши ташкил этилади. Бу жараёнда «ер (табiiй ресурслар) – меҳнат - ишлаб чиқариш воситалари (капитал)» бирлаштирилиб такрор ишлаб чиқариш жараёни ҳаракатлантирилади.

Барча тармоқлар ва соҳаларда фаолиятни ҳаракатга келтирувчи омиллардан бўлиб, меҳнат қуроллари ва предметлари ҳисобланади.

Айланма фонд (маблағ)лар меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат қуроллари шакллантиришга йўналтирилган пул маблағларидир. Ёки уларни – корхона фаолиятини юргизишда фойдаланиладиган меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситалари қийматини пулдаги ифодаси деб тушуниш керак.

Меҳнат предметлари натурал-моддий, физик-кимёвий хусусиятлари бўйича фаолиятни (ишлаб чиқариш, товар айрибошлаш ва бошқа фаолият жараёнларини) бир маротаба такрорланиш жараёнида тўла ишлатилади. Булардан хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат қуроллари истесно.

Бир фазада тўла айланиб, бир турдан иккинчи турга ўтиш хусусиятларидан келиб чиқиб, меҳнат предметлари қийматини **айланма фонд, маблағ (айланма капитал)** деб юритиш қабул қилинган.

Айланма маблағлар корхонани барча фаолиятини – таъминот, ишлаб чиқариш, айрибошлаш, молиялаштириш жараёнларини доимийлигини ва маромийлигини таъминлайди.

Айланма маблағлар доимий ҳаракатда ва такрор айланишда корхона фаолиятда қатнашади. Айланма маблағларнинг моҳияти, шаклланиш манбалари барча тармоқлар ва соҳалар бўйича бир хил тусда. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг айланма маблағлари бошқа тармоқ ва соҳаларниқидан ўз таркиби, ишлатилиш йўналишлари ва ҳаракати билан фарқ қилади.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг айланма маблағлари доимо ҳаракатда бўлиб, бир вақтда ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш (маҳсулотларни сотиш) ва овқатларни жойида истеъмол қилинишига хизмат қилади. Айланма маблағларни айланиши вақт талаб қилади. Улар ҳаракатини олдин пул сифатида бошлайди, кейин бир қанча жараёнларни ўтиб товар шаклига айланади. Товарлар қиймати пулга айлангандан кейин улар яна пул шаклига айланиб, корхона аванслаган маблағи ўзига қайтиши таъминланади. «П-ИЧ-Т-П» айланиши бир маротаба айланганда маблағ бирдан қайтарилади. Бу жараён ишлаб чиқаришда ва савдода аллақанча вақт талаб қилади. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларни ишлаб чиқариш ва савдо жараёнидаги хусусиятлари натижасида уларда тугалланмаган ишлаб чиқариш қарийиб вужудга келмайди, айланма маблағларни айланиши ишлаб чиқаришга, чакана ва улгуржи савдодагига нисбатан тез амалга ошади.

Умумий овқатланишда ишлаб чиқариш, савдо жараёнида айланма маблағларни бажарадиган функцияларидан келиб чиқиб, улар маҳсулот тайёрлаш, уларни ва товарларни сотишда хом ашё ва товарларга, йўлдаги хом ашё ва товарларга, узоқ муддатга картошка ва сабзавотлари тайёрлаш, сақлаш ҳамда уларни қайта ишлаш ва сотиш учун қўйилган пул маблағларига, кўмакчи хўжаликдаги маблағларга, бошқа активларга (таралар захираси, ёқилғи, инвентарлар ва бошқалар) пул маблағлари ҳамда ҳисоб-китоб рақамлардаги маблағларга бўлинади.

Айланма маблағларнинг манбалари бўлиб корхонанинг ўз маблағлари, қарзга олинган маблағлар ва жалб этилган маблағлар ҳисобланади.

Корхонани ташкил топишда айланма маблағлар унинг таъсисчилари маблағи ҳисобидан шаклланади (устав фонди), кейинчалик уни тўлдириш корхона фойдаси, жалб қилинган маблағлар (пассивлар) ҳисобидан тўлдирилади.

Айланма маблағлар асосий фондлардан фарқи 16.1. параграфда берилган.

Айланма маблағларни ликвидлик даражаси жуда юқори, айрим таркибларини ликвидлиги қарийб «1»га тенг бўлади.

Умумий овқатланиш жараёнида айланма маблағлар бир турдан иккинчи турга айланиб туриши мумкин.

Айланма маблағлар доимий ҳаракатда бўлади. Улар умумий овқатланиш жараёнининг бир циклида такрор ишлаб чиқарилади.

Айланма фондлар (маблағлар) таркиби

Айланма маблағлар таркибини назарий ва амалий аҳамияти нуқтаи назардан натурал-моддий шакллари ва қиймат кўрсаткичи сифатида таснифлаш зарур.

Умумий овқатланиш корхоналарининг айланма маблағлари натурал-моддий шакллари бўйича қуйидаги таркиблардан (элементлардан) иборат бўлади:

1. Товар захиралари
2. Хом ашё ва тайёр маҳсулотлар
3. Таралар, ёқилги, қадоқлаш материаллари.
4. Хўжалик эҳтиёжига ишлатиладиган материаллар (касса чеклари, компьютер краскалари каби).
5. Арзон инвентарлар ва ишлатилиш муддати бир йилгача бўлган тез емирилувчи қуроллари.
6. Санитария ва махсус кийим-кечаклар.

Айланма маблағлар қиймати бўйича қуйидагича таснифланади.

1. Товар захиралари суммаси. Айланма маблағ таркибида товар захираларини суммаси 60-70 % ташкил қилади.
2. Материаллар захираси ва арзон инвентарлар ва ишлатилиш муддати бир йилгача, тез эскирадиган меҳнат қуроллари суммаси.

3. Дебиторлик қарзлари. Умумий овқатланиш корхоналарига қарздор бўлган юридик ва жисмоний шахсларни товарлар ва бошқа нарсалар бўйича қарзлари суммаси.
4. Пул активлари. Умумий овқатланиш корхоналарининг кассасидаги, банкдаги ҳисоб ва валюта ракамларидаги пул ва бошқалар сифатидаги маблағлари.
5. Қиска муддатли молиявий қуйилмалар. Умумий овқатланиш корхоналарини ҳар хил қимматбаҳо қоғозларга қуйилган маблағлари, банкдаги депозит ҳисоб ракамидаги пуллари. Уларни ишлатилиш муддати бир йилгача, шу сабабли улар иқтисодий мазмуни жихатидан фойда (даромад) олиш мақсадида қиска муддат ичида бўш пул маблағларидан фойдаланишни ифода қилади.
6. Айланма маблағларни бошқа турлари. Буларга келгуси давр қилинган ҳаражатлар киради. Ушбу ҳаражатлар келгуси асосий фаолиятга доир бўлиб, лекин ҳисобот даврида амалга оширилади. Уларга масалан: олдиндан туланган ижара ҳақлари; олдиндан туланган бошқа тармоқларнинг хизмат ҳақлари; бошқа олдиндан бунак (аванс) сифатидаги тўловлар киради.

Ушбу ҳаражатлар ҳисобот йилида амалга оширилган билан келгуси даврнинг муомала (давр) ҳаражатларида ўз аксини топади.

Айланма маблағлар уларни режалаштирилиши нуқтаи назардан нормалаштириладиган айланма маблағлар ва нормалаштирилмайдиган айланма маблағларга бўлинади.

Миқдори реал аниқланиши нормалар ва нормативлар орқали мумкин бўлган айланма маблағлар нормалаштириладиган айланма маблағлар таркибига киради.

Нормалаштирилиши мумкин бўлган айланма маблағлар таркибига қуйидагиларни киритиш зарур:

- товар захиралари ;
- кассадаги ва йўлдаги пул маблағлари;

- товарлар булар турган ва бўш таралар;
- келгуси давр учун қилинадиган ҳаражатадр;
- моддий-техник таъминот материаллари, ёқилги, қадоклаш ва хўжалик эҳтиёжи учун зарур бўлган материаллар;
- белгиланган муддатда банкларга инкасса қилиш учун ҳисоб-китоб хужжатлари топширилмаган умумий овқатланиш корхоналарига юборилган товарлар суммаси;
- умумий овқатланиш шаҳобчаларидаги (корхоналаридаги) хом ашёлар.

Миқдорини режалаштирилиши кийин ёки мумкин бўлмаган айланма маблағлар таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- банкдаги ҳисоб ракамида сақланаётган пул активлари;
- белгиланган муддатдан кейин банкларга инкасса қилиш учун ҳисоб-китоб хужжатлари топширилмаган умумий овқатланиш корхоналарига юборилган товарлар суммаси;
- ҳар хил дебиторлар;
- саклаш учун моддий жавобгарликка олинган товарлар суммаси (акцеп қилиш инкор қилинган холдаги);
- қисқа муддатли молиявий қуйилмалар.

Айланма маблағлар кўрсаткичлари

Айланма маблағлар кўрсаткичларини қуйидаги гуруҳларга тақсимлаб ўрганишни тавсия қиламиз.

1. Айланма маблағлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар, булар абсолют миқдорларда (натурал ва қиймат ўлчов бирликларида) ва ўртача қиймат кўрсаткичида ҳисоботга олинади.
2. Айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
3. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Айланма маблағлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Айланма маблағлар ҳолати натурал-моддий шаклидан ва қиймат ўлчов бирликларидан келиб чиқиб натурал ва қиймат кўрсаткичлар орқали бирор бир пайтга (моментга) ёки даврга ҳисобга олинади. Масалан: товар захиралари бирор пайтга (1.01; 1.04; 1.07; 1.10; 1.12; 1.01 келгуси йил каби) натурал ва қиймат кўрсаткичларда ҳисобга олиниши мумкин ёки бирор бир даврга қиймат кўрсаткичлари орқали уларни ўртача миқдори аниқланади.

Айланма маблағларни ўртача қиймати:

биринчидан, ўртача арифметик усул билан,
$$\bar{X} = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{n}$$
 аниқланиши мумкин. Бу усул айланма маблағлар суммаси квартал ёки ойлар бўйича ўртачаси берилган бўлса ишлатилади. (Бу формулади «Х» - «Айланма маблағлар» деб ҳисобланади;

иккинчидан, айланма маблағлар суммаси динамик қаторда бир пайтга (кунга) берилган бўлса ўртача хронологик усул билан ҳисобланади, яъни

$$\bar{X} = \frac{\frac{X_1}{2} + X_2 + \dots + X_{n-1} + \frac{X_n}{2}}{n - 1}$$

Айланма маблағларни ҳолатини англатувчи кўрсаткичлар қаторига, уларни такрорланиш ёки айланиш кўрсаткичини (кунлар ва маротаба ҳисобида) киритиш зарур. Бу кўрсаткич икки хил турда, яъни биринчиси, айланма маблағлари айланиши, иккинчиси товар захираларни айланиш сифатида ишлатилади (ушбу кўрсаткични мохияти «Чакана товар айланмаси» мавзусида батафсил ёритилган).

Айланма маблағларни айланиши кунлар ҳисобида уларни такрорланишини бир цикл муддатини кўрсатади, товар захиралари кун ҳисобидаги кўрсаткич эса, уларни қанча муддатга етишини, яъни неча кунда сотилиб бўлишини кўрсатади.

Айланма маблағларни айланиш муддати қуйидагича ҳисобланади (чакана савдо мисолида):

$$A\ddot{M}_k = \frac{A\ddot{M} \cdot 360(\ddot{e}k\ddot{u}90)}{ЧТА}$$

Айланма маблағларни бирор бир даврида (квартал, йил) айланиш миқдори уларни ушбу даврда неча маротаба айланишлиги (такрорланишини) англатади ва қуйидагича ҳисобланади:

$$A\ddot{M}_m = \frac{ЧТА}{A\ddot{M}} \ddot{e}k\ddot{u} \frac{360(\ddot{e}k\ddot{u}90)}{A\ddot{M}_k}$$

Айланма маблағларни ўзгариш тенденциялари (динамикаси) кўрсаткичлари

Ушбу кўрсаткичлар асосий фондларники каби айланма маблағларни бир неча йиллар давомида «айланма маблағлар ҳолатини кўрсатувчи», «айланма маблағлар таркибини англатувчи», «айланма маблағлар билан таъминланганлиги» ва «айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини англатувчи» кўрсаткичларни абсолют миқдорини фарқи, фоизлар, индекслар орқали у ёки бу томонга ўзгариш даражасини ифодалайди. Улар ишлатилаётган кўрсаткичлар номи билан аталиб, ушбу кўрсаткичларни ўтган йилларга нисбатан абсолют миқдорини ўзгариши аниқланади, фоиз ҳисобида динамикаси ва индекс ўлчов бирликларида ҳисобланади.

Айланма маблағлар таркибини англатувчи кўрсаткичлари

Айланма маблағлар таркиби деганда, унинг барча элементларини (товар захиралари; материаллар захираларини; арзон инвентарлар ва ишлатилиш муддати бир йилгача бўлган, тез эскирадиган меҳнат қуроллари; санитария ва махсус кийим-кечаклар; дебитор қарзлар; пул активлари; киска муддатли молиявий қуйилмалар; айланма маблағларни бошқа турларини ҳамда ўз маблағларини умумий айланма маблағлар суммасидаги ҳиссаси (улуши) фоиз ҳисобида аниқланади. Бунинг учун алоҳида олинган айланма

маблағлар элементининг суммаси «100,0»га кўпайтирилиб, айланма маблағларнинг умумий суммасига бўлинади ёки коэффициент ҳисобида аниқланади.

Ушбу кўрсаткичлар билан бир қаторда умумий овқатланиш корхонасининг умумий ресурсларини таркибини ўрганишда, умумий ресурслар суммасида айланма маблағларни ҳиссасини аниқлаш (фоиз ёки коэффициент ҳисобида) тавсия қилинади.

Айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Ушбу кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Товар айланмасини айланма маблағлар билан таъминланганлиги. Чакана товар айланмаси (улгуржи товар айланмаси, умумий овқатланиш корхонасини товар айланмаси)да айланма маблағларнинг ҳиссаси, жумладан алоҳида ўз мбалағларини ҳиссаси.

Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун айланма маблағлар (ўз маблағлари) суммаси «100,0» га кўпайтирилиб тегишли товар айланиш суммасига бўлинади.

2. Айланма маблағлар нормасини таъминланиши — нормалаштириладиган айланма маблағларнинг ҳақиқий суммасини белгиланган норма билан солиштирмаси. Ушбу кўрсаткич юқорида келтирилган кўрсаткичларни абсолют айирмасини топиш (ҳақиқий суммадан нормани айириб ташлаш) ва ҳақиқий суммани «100,0» га кўпайтириб нормативга бўлиш орқали аниқланади.

3. Айланма маблағларни ўз маблағи билан таъминланиши. Ушбу кўрсаткич бир томондан, айланма маблағлар ҳолатини кўрсатувчи кўрсаткич сифатида ишлатилса, иккинчи томондан корхонанинг ўз мбалағлари билан таъминланганлигини ҳам ифодалайди.

4. Айланма маблағларни товар айланмасини таъминлаши, кунлар ҳисобида. Ушбу кўрсаткич бирор муддатдаги (квартал боши ёки йилнинг

бошидаги) айланма маблағлар суммасини келгуси даврнинг (квартал ёки йил) бир кунлик товар айланиш сўмасига тақсимлаш орқали аниқланади. Товар айланмасини (сотиб олиш қийматида, яъни савдо устамасисиз олинади) бир кунлиги уни давр кунларига (квартал бўлса – 90 кун, йил бўлса – 360 кун) бўлиш орқали аниқланади.

Юқорида келтирилган биринчи кўрсаткич товар айланмасини айланма маблағлар билан бирор даврда неча фоизга таъминланганлигини кўрсатади, тўртинчи кўрсаткич эса бирор муддатдаги мавжуд айланма маблағлар неча кунлик товар айланмасини таъминлаши мумкинлигини ифодалайди.

Айланма маблағлардан самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш учун куйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш тавсия қилинади.

1. Айланма маблағларни (ёки ўртача товар захираларини) айланиш коэффиценти (Кай. ёки Кз.а) маротаба ҳисобида.

$$K_{ай.} = \frac{TA}{\overline{АйМ}}; \quad K_{з.а} = \frac{TA}{\overline{З}}$$

Бу ерда: ТА- товар айланмаси суммаси, кварталга ёки йилга) (чакана, улгуржи, умумий овкатланиш);

$\overline{АйМ}$ - ўртача айланма маблағлар суммаси;

$\overline{З}$ - ўртача товар захиралари суммаси.

2. Ўз айланма маблағларини айланиш тезлиги коэффиценти (Ку.ай.)

$$K_{у.ай.} = \frac{TA}{\overline{АйМ}_y}$$

Биринчи ва иккинчи банддаги кўрсаткичлар айланма маблағларни бир томондан бирор-бир даврда ишлатилиш ҳолатини кўрсатади, иккинчи томондан динамик қаторда таҳлил қилинса улардан фойдаланиш самарасини ҳам ифода қилади.

3. Айланма маблағларни (ёки товар захираларини) рентабеллиги (ёки даромадлиги) (Рай.м) қуйидагича аниқланади.

$$Рай.м = \frac{\Phi \cdot 100}{АйМ(\bar{ёки}\bar{З})};$$

$$Рай.м = \frac{Д \cdot 100}{АйМ(\bar{ёки}\bar{З})};$$

3.4. Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишдаги аҳамияти

Умумий овқатланишнинг молияси – бу пул даромадлар ва пул воситалари фондларини шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилиши билан боғлиқ бўлган иқтисодий (конкрет ҳолда пул) муносабатларидир.

Молияни мавжудлиги товар муомаласи билан чамбарчас боғлиқ, чунки товар муомаласи бир томондан товарлар массасини силжиши билан параллел пул массасини силжиши билан амалга ошади.

Товар массаси пул массасига тенг, эквивалент бўлиши керак.

Умумий овқатланиш корхоналари маҳсулот ишлаб чиқариш товар айрибошлашни амалга ошириш жараёнида товарлар(хом ашё)ни сотиб олган қийматини (улгуржи баҳо билан) муомала ва бошқа ҳаражатларини коплайди ва фойда олади.

Даромадни шаклланишида, ишлатилишида реал пул воситалари айланади, корхоналарни пул фондлари шаклланади (меҳнат ҳақи фонди, капитал қуйиш жамғармаси, давлат бюджетига тўловлар, резервлар ва бошқа махсус фондлар).

Пул муносабатларида

- давлатнинг молия-кредит тизими билан тўловлар орқали;
- банк муносабатлари билан кредит олиш ва қайтариш орқали;
- умумий овқатланиш корхоналари ўзаро ва уларни иқтисодиётни бошқа тармоқлари билан алоқалари, товар-пул муносабатлари, яъни товар олди-сотди, хизмат ва бошқа шартномавий муносабатлар орқали;

- ишчи-ходимлар билан ҳисоб-китоблар (иш ҳақи, моддий рағбатлантириш ва бошқа пул муносабатлари) орқали умумий овқатланиш корхоналарининг молиявий фаолияти ўз аксини топади.

Шундай қилиб, молия бутун пул муносабатларини барча жабхаларини камраб олмайди.

Молия тушунчасига товарни сотиш билан боғлиқ бўлган пул муносабатлари кирмайди. Бу муносабатлар натижасида фақат аҳолига сотилган товарлардан умумий овқатланиш корхоналарига қоладиган даромадлар молиявий ресурсларга киради.

Шундай қилиб, пул муносабатлари молия тушунчасидан кенгрок. Молиянинг моҳияти унинг бажарадиган функциялари орқали намоён бўлади. Молиянинг функциялари қуйидагилардан иборат:

- такрор ишлаб чиқариш – капитални такрор айланишини таъминлаш, моддий ва пул ресурсларини мувофиқлигини таъминлаш;
- тезкор (оператв) – умумий овқатланиш корхоналарини пул маблағларига бўлган эҳтиёжларини аниқлаш, таъминлаш, ишлатилишини тартибга солиш;
- тақсимот – пул маблағларини мақсадли йуналтириш, тақсимлаш;
- назорат – пул маблағларини шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилишини норма, нормативлар, қонун-қоидаларга мос келишини тухтовсиз текшириб бориш.

Молиявий ресурсларнинг манбалари

Молиявий муносабатларнинг моддий ифодаси молиявий ресурсларда ўз ифодасини топади. Хўжалик субъектларининг молиявий ресурслари – бу улар ихтиёридаги пул ва унга тенглаштириладиган даромадлар ва тушумлардир. Улар хўжалик субъектларини бюджет, банклар, суғурта ва бошқалар олдидаги мажбуриятларини бажариш учун ишлатилади. Молиявий

ресурслар юқоридагилар билан бир каторда фаолиятни кенгайтириш ва ходимларни моддий рағбатлантириш учун ҳам манба бўлиб ҳисобланади.

Молиявий ресурсларни шакллантирувчи манбаси сифатида хўжалик субъектларини ўз (хусусий) ва ҳар хил бошқа жалб қилинган маблағлар ҳисобланади.

Умумий кўринишда хўжалик субъектларини (тармоқлар, соҳалар мулк шаклидан қатъи назар) молиявий ресурсларнинг манбалари сифатида қуйидаги 3.5.1-чизмада келтирилганларни ҳисоблаш мумкин.

Молиявий ресурслар иқтисодий йуналтирилиши нуқтаи назаридан қуйидагича таснифланади:

1. Асосий фаолиятни таъминловчи.
2. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқаришини таъминловчи.
3. Айланма маблағларни шаклланишини таъминловчи.
4. Кадрлар тайёрлаш тадбирларини таъминловчи.
5. Ишчи-ходимларни моддий рағбатлантиришни таъминловчи.
6. Ижтимоий-маиший ва бошқа эҳтиёжларни қондиришни таъминловчи.
7. Молиявий эҳтиёт захиралашга.

Хўжалик субъектларини (жумладан умумий овқатланиш корхоналари) молиявий ресурсларини умумий кўринишдаги манбалари

Ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш нуқтаи назаридан қаралганда молиявий ресурслар деганда, давлат ва корхоналарда ўз мақсад ва вазифаларини бажариш учун тўпланадиган, тақсимланадиган ва ишлатиладиган пул шаклидаги ижтимоий маҳсулот ва миллий даромаднинг бир қисми тушунилади.

Амалий нуқтаи назардан умумий овқатланиш корхоналарини молиявий ресурслари улар ихтиёрида бўлган жами пул шаклидаги даромадлар ва жамғармалар йиғиндисидир.

Молиявий ресурсларни жорий фаолият, кредит ресурслар, пул маблағлари резервлари билан боғлиқ бўлган харажатларни қоплангандан кейин корхона ихтиёрида қоладиган пул маблағлари жамғармалари ташкил қилади. Молиявий ресурсларга маълум миқдорда моддий бойликлар мос келади. Асосий ва айланма фондлар, моддий ва меҳнат ресурсларини самарали ишлатиш молиявий ресурслар ҳолатини белгилайди.

Молиявий ресурслар билан таъминланиш уч хил шаклда амалга оширилади:

- ўз-ўзини молиялаштириш;
- кредитлаштириш;
- давлат томонидан молиялаштириш.

Молиявий ресурсларнинг кўрсаткичлари

Молиявий ресурслар бир томондан, пул маблағи сифатида жамғарилади, иккинчи томондан авансланади — моддий, номоддий ресурсларга, инвестиция ёки капитал сифатида ҳамда қимматбаҳо қоғозларга, акцияларга ва нихоят бадаллар, тўловлар, солиқлар сифатида ишлатилади.

Манбалари нуқтаи назаридан молиявий ресурслар ўз маблағлари, қарзга олинган маблағлар ва жалб қилинган маблағлардан иборат бўлади.

Ушбулардан келиб чиқиб, молиявий ресурсларнинг кўрсаткичларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш лозим бўлади:

1. Молиявий ресурсларнинг ҳолати ва таркибини англатувчи кўрсаткичлар.
2. Молиявий ресурсларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларга қуйидаги тўрт гуруҳ кўрсаткичларни тавсия қилиш мумкин:

- молиявий ресурсларни барқарорлиги;
- асосий фондлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- номоддий активлар билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Молиявий ресурсларни ҳолатини ва таркибини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни абсолют суммаси ва нисбий кўрсаткичлар миқдори сифатида бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда ўз аксини топади ва улар асосида ҳисобланади. Уларга қуйидаги ҳисобот шакллари киритиш мумкин:

- бухгалтерия баланси – 1 сонли шакл;
- касса айланмаси тўғрисида ҳисобот – 11-торг шакли (Давлат статистика ҳисоботи);
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома – 2а –сонли шакл;
- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот – 4 шакл;
- корхона сарф-ҳаражатлари тўғрисидаги ҳисобот 5-С шакл.

Ушбу ҳисоботлардан молиявий ресурсларни ҳолатини белгиловчи кўрсаткичларни ажратиб олиб, уларнинг ҳолатига, таркибига баҳо бериш ва таҳлил қилиш мумкин бўлади. Молиявий ресурсларни барқарорлик кўрсаткичлари тизими 3.5.2-чизмада келтирилади.

Молиявий ресурсларни асосий фондлар ва айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар. Ушбу китобнинг 3.3. ва 3.4.-параграфларида уларнинг самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар тизимида берилган.

Молиявий ресурсларни шаклланиши, ишлатилиши хусусиятлари кўп қиррали бўлганлиги сабабли уларни жамғарилиши, авансланиши ва

ишлатилиши нукати назардан, ушбу хусусиятларига тааллуқли кўрсаткичлар орқали ҳам таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Келтирилган масалаларга ҳамда номоддий активлар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларига бағишланган, ўзбек тилида чоп этилган бир қатор адабиётлар мавжуд¹ ва бу масалалар уларда тулик ёритилганлигини ҳисобга олиб биз юқоридагилар билан чегараланамиз.

3.5.2-чизма

Умумий овқатланиш корхоналари молиявий ресурсларининг барқарорлигини баҳолаш кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар номи	Аниқлаш усуллари	Модул шакли
	Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари		
1.	Жорий ликвидлик коэффициенти ($K_{жл}$) (тўлов қобилияти)	$\frac{\text{Айланма маблағлар (АйМ)}}{\text{қиска муддатли (жорий) мажбуриятлар (КММ)}}$	$K_{ж.л} = \frac{\sum АйМ}{\sum КММ}$
2.	Молиявий қарамлик коэффициенти ёки қарздорлик, маблағ билан таъминланиш коэффициенти ($K_{м.к.}$)	$\frac{\text{қарзга олинган капитал (КК)}}{\text{Хусусий капитал (ХК)}}$	$K_{м.к.} = \frac{\sum КК}{\sum ХК}$
3.	Молиявий барқарорлик коэффициенти ($K_{м.бар}$)	$\frac{\text{Хусусий капитал (ХК)+Узоқ муддатли қарзлар (УМК)}}{\text{Активларнинг ўртача йиллик қиймати (} \overline{АК} \text{)}}$	$K_{м.бар} = \frac{\sum ХК + \sum УМК}{\sum \overline{АК}}$
4.	Мулк мустақиллиги коэффициенти ($K_{м.м.}$)	$\frac{\text{Хусусий капитал (ХК)}}{\text{Активларнинг ўртача йиллик қиймати (} \overline{АК} \text{)}}$	$K_{м.м.} = \frac{\sum ХК}{\sum \overline{АК}}$
5.	Капитални манерв (ҳаракатчанлик) коэффициенти ($K_{к.м.}$)	$\frac{\text{ҳаркатдаги (оборотдаги) капитал (ИК)}}{\text{Хусусий капитал}}$	$K_{к.м.} = \frac{\sum ИК}{\sum ХК}$
6.	Тўлов қобилияти коэффициенти ($K_{к.м.}$)	$\frac{\text{ўз маблағи (у.М.)}}{\text{Умумий мажбуриятлар (У.М.)}}$	$K_{т.к.} = \frac{\sum \check{УМ}}{\sum УМ}$
7.	Товар захираларини хусусий капитал билан қопланиш коэффициенти ($K_{тз.хк.}$)	$\frac{\text{Хусусий капитал (ХК)}}{\text{Йиллик уртча товар захиралари (} \overline{TЗ} \text{)}}$	$K_{тз.хк.} = \frac{\sum ХК}{\sum \overline{TЗ}}$
8.	Товар захираларини қарзга олинган капитал билан қоплаш коэффициенти ($K_{тз.кк.}$)	$\frac{\text{қарзга олинган капитал (КК)}}{\text{Йиллик ўртача товар захиралари (} \overline{TЗ} \text{)}}$	$K_{тз.кк.} = \frac{\sum КК}{\sum \overline{TЗ}}$

¹ Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. «Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили». Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

Пардаев М.Қ. ва бошқалар «Бошқарув таҳлили». Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2005.

Пардаев А.Х. «Бошқарув ҳисоби». Т., «Академия» нашриёти, 2002.

Ўрозов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш». Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004.

Таянч иборалар: ресурс, ер, капитал, меҳнат, моддий ресурслар, номоддий активлар, меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар, асосий фондлар, амортизация, бошланғич қиймат, тиклаш қиймати, қолдиқ қиймат, самарадорлик, самара

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ресурс деганда нимани тушунасиз?
2. Ресурслар кандай турларга бўлинади?
3. Ишлаб чиқариш омиллари нималардан иборат бўлади?
4. Табиий ресурсларга нималар киради?
5. Асосий фондлар деганда нимани тушунасиз?
6. Асосий фондлар таркибини айтинг?
7. Асосий фондлар таснифини айтинг?
8. Асосий фондлар кандай баҳоланади?
9. Амортизация нима, кандай аниқланади?
10. Асосий фондлар кўрсаткичлар кандай гуруҳларга бўлинади?
11. Қандай кўрсаткичлар асосий фондлар ҳолатини англатади?
12. Асосий фондлар билан умумий овқатланиш корхоналарининг таъминланганлик даражаси кандай аниқланади?
13. Асосий фондлар таркиби кандай кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади.

Таянч иборалар: айланма маблағлар, айланма фондлар, айланма капитал, айланма капитал, айланма активлар, омиллар, кўрсаткичлар.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Айланма маблағлар мазмунини ёритиб беринг?
2. Айланма маблағлар асосий фондлардан кандай фарланади?
3. Айланма маблағлар кандай манбалар ҳисобидан шаклланади?
4. Хўжалик фаолиятида ишлатилаётган ресурслар кандай тарзда бир шаклдан бошқа шаклга ўтади?
5. Айланма маблағлар натурал-моддий таркибига нималар киради?

6. Айланма маблағлар қиймати бўйича қандай таснифланади?
7. Айланма маблағлари таркибининг қайси бири нормалаштирилади?
8. Айланма маблағлар қайси қисмини режалаштириш қийин ёки мумкин бўлмайди?
9. Айланма маблағлар ҳолати қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?
10. Айланма маблағларни ўзгариш тенденциялари қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?
11. Айланма маблағлар таркибини қандай кўрсаткичлар орқали ҳисобланади?
12. Айланма маблағлар билан таъминланганлиги қандай аниқланади?
13. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги қандай кўрсаткичлардан иборат?

Таянч иборалар: молия, давлат молияси, хўжалик субъектлари молияси, жисмоний шахслар молияси, молиявий тизим, пул, молиявий ресурслар, пул муносабатлари, умумий овқатланиш корхоналарининг молияси, молияни функциялари, молиялаштириш, кредитлаштириш.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Молия деб нимага тушунасиз?
2. Молиявий тизим нима ва уни тартибига нималар киради?
3. Молиявий ресурслар нима?
4. Молиявий ресурслар қандай манбалардан ташкил топади?
5. Молиявий ресурслар ҳолати ва таркибини англатувчи кўрсаткичларни айтинг?
6. Молиявий ресурслар барқарорлиги қандай аниқланади?
7. Молиявий ресурслар самарадорлиги қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?

4-майруза

Умумий овқатланиш корхоналари меҳнат ресурслари

- 4.1. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти
- 4.2. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари
- 4.3. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлили ва режалаштириш

4.1. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти

Жамият тараққиётини кандайдир бир ижтимоий-иқтисодий босқичида оддий маҳсулот алмашуви товар айирабошлашни шаклига, яъни олди-сотди жараёнини вужудга келтиради. Ушбу жараён алоҳида меҳнат фаолиятига ажралади ва тармоқ вужудга келган. Ижтимоий меҳнат тақсимооти натижасида ишлаб чиқаришдан товар муомаласи ажраб чиқиб, олди-сотди жараёни алоҳида тармоқга айланади. Умумий овқатланиш тармоғи вужудга келди, шу билан бирга ундаги меҳнат ҳам алоҳида жараёнга айланди.

Озуқа тайёрлаш, тақсимлаш, олди-сотди истеъмолни жойида ташкил қилиш жараёни билан шугулланувчиларни меҳнати алоҳида фаолиятига ажралган ва жамият тараққиёти билан боғланган ҳолда, у ривожланиб ва такомиллашиб келмоқда.

Умумий овқатланишдаги ишчилар меҳнати жамиятдаги умумий ижтимоий зарурий меҳнатнинг ажралмас қисми бўлиб, умумий овқатланишнинг функцияларидан келиб чиқиб ўз хусусиятларига эгадир.

Умумий овқатланишда меҳнатнинг хусусияти маҳсулот ишлаб чиқариш, тақсимлаш товар олди-сотди истеъмолни ташкил қилиш жараёнини (товарни қийматини алмаштириш) таъминлаш ва аҳолига хизмат кўрсатиш билан белгиланади.

Умумий овқатланиш ходимларини меҳнатининг табиати мураккаб жараён бўлиб, ўзига хос билим, кўникмаларни (ўқитувчи, врачларга ухшаган)

истеъдод ва кобилиятини талаб қилади. Айниқса, ўткир рақобат шароитида биз келтирган хусусиятлар жуда юқори аҳамият топади.

4.2. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари

Жаҳон стандартларига биноан ишчи кучининг асосий қисмини ёлланма ходимлар ташкил қилади. Уларга шартнома (контракт) асосида ишлаётган барча ходимлар киради. Статистикада ишчи кучи рўйхатдаги ходимлар сифатида ҳисобга олинади. Рўйхатдаги ходимларга барча доимий, вақтинча ва шартнома асосида ишга қабул қилинганлар киради.

Вақтинча ишга қабул қилинганлар таркибига бир кун ва ундан кўпроқ кунларга ишга қабул қилинганлар киради. Бунга ҳақиқатда ишлаётган ва вақтинча ишга чиқмаган, лекин ишда формал ҳолда ҳисобланадиганлар киритилади.

Назарияда ва амалиётда меҳнат ресурслари ва меҳнат салоҳияти деган кўрсаткичлар ишлатилади.

VIII-Халқаро статистиклар (1954 йил) конференциясида меҳнат ресурсларига «Хусусан меҳнат ресурслари» ва «ҳарбий хизматчилар» кириши таъкидланган. «Хусусан меҳнат ресурслари» ишловчилар ва ишсизлар категорияларига ажратилган.

БМТ статистика комиссияси 1966 йилги 14 сессиясида «Иқтисодий фаол аҳоли» тушунчасини жорий қилган. Уларга моддий неъматлар ишлаб чиқаришида ва хизмат қилишда катнаша оладиган шахслар мажмуаси киради деб айтилган.

Меҳнат ресурслари деганда меҳнатга қобилиятли ёшдаги (аёллар 16-55, эркеклар 16-60 ёшда) ишчилар сони тушунилади. Бу чегара қонун орқали белгиланган. Меҳнат ресурслари чегараланган, лекин ҳаётда ногиронлар, нафақахурлар, ёш болалар меҳнат қобилиятидан (иш кучидан) фойдаланилади.

Меҳнат ресурсларига буларни қўшсак меҳнат салоҳиятини ташкил қилади.

Ходимлар (ишчилар) сони корхоналарда ўрганишда ва статистик ҳисоботда икки хил турда бўлади.

1. Рўйхатдагилар.
2. Ишга келганлар.

Рўйхатдаги ходимлар сони барча рўйхатдан ўтган ҳар хил сабаблар билан ишга (доимий, мавсумий, вақтинчалик) ишчилар сони киради. Уларга (хизмат сафарида, меҳнат таътили, декрет таътили, касаллар, ишга ҳар хил бошқа сабаблар билан ўқиш, депутатлик ва х.к.) келмаганлар киради.

Рўйхатдаги ходимларга қуйидагилар кирмайди:

- бир маротаба ёки алоҳида ишларни бажаришга таклиф қилинганлар (врачлар консультация учун, экспертиза учун, инвентарларни таъмирлаш, оқлаш, краскалаш кабилар);
- шартнома асосида (ҳуқуқий-фуқаролик шартномалари), агар улар бошқа ташкилотда рўйхатда турса;
- ўриндошлик асосида ишга қабул қилинганлар ҳамда бошқа ходимлар ва иш ҳақи статистикаси тўғрисидаги низомда кўрсатилганлар.

Статистик ҳисоботда ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони кўрсаткичи ишлатилади. (1 ой, квартал, 6 ой, 9 ой ва 1 йил). Бунда ишга келганлар ва келмаганлар ҳам ҳисобга олинади.

Масалан: ойлик учун ҳар куни рўйхатдаги ишчилар сони (байрам, дам олиш кунлари ҳам ҳисобга олинган ҳолда) ҳар кунлигини жамлаб ойнинг таквим (календар) сонига бўлиш билан аниқланади (ишчи-кун:календар кунига). 3 ойга бўлса ҳар бир ойнинг ўртача кўрсаткичини жамлаб 3 га бўламиз ва хоказо. Агарда ишчилар сони ҳар ой бошига берилган бўлса ўртача хронологик усул билан аниқланади.

Ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини аниқлашда дам олиш ёки байрам кунларидаги ишга келганлар сони бир кун олдин ишга келганлар сонига тенг деб ҳисобга олинади. Масалан, жума куни 301 киши ишлаган бўлса, дам

олиш кунлари, яъни шанба ва якшанба кунларига 301 ходим ишга чиккан деб ҳисобланади. Масалан: 2010 йилнинг январ ойига қуйидаги маълумотлар бор:

Календар кун	Ишга келганлар
1.01-	301
2.01-	301 Дам олиш куни
3.01-	301 - " -
4.01-	305
5.01-	307
6.01-	307
7.01-	312
8.01-	312
9.01-	312 Дам олиш куни
10.01-	312 - " -
11.01-	305
12.01-	306
13.01-	301
14.01-	310
15.01-	310
16.01-	310 Дам олиш куни
17.01-	310 - " -
18.01-	312
19.01-	312
20.01-	320
21.01-	320
22.01-	318
23.01-	318 Дам олиш куни
24.01-	318 - " -
25.01	320
26.01-	320
27.01-	317
28.01-	315
29.01-	315
30.01-	315 Дам олиш куни
31.01-	315

Жами ишчи куни сони = 9657 (киши – куни. ўртача рўйхатдаги ходимлар сони - $\bar{X}$) : 31 (иш куни) = 311,5 киши.

Агарда ишга келганлар ҳар ойнинг бошига берилган бўлса, 1.01-570 киши, 1.02-575 киши, 1.03-572 киши ва 1.04 – 580 киши, бундай ҳолда ўртача хронологик усул билан рўйхатдаги ўртача ходимларни ($\bar{X}$) аниқлаш мумкин.

$$\bar{X} = \frac{\frac{570}{2} + 575 + 572 + \frac{580}{2}}{4-1} = 574_{киши}$$

Ойлар бўйича ходимларни ўртача сони қуйидагича берилган бўлса:

Ойлар	Ходимларни ўртача сони
Январ	500
Феврал	496
Март	500
Апрел	515
Май	530
Июн	518
Июл	560
Август	570
Сентябр	565
Октябр	570
Ноябр	580
Декабр	600
Жами	6504

Йиллик ходимларнинг ўртача сони

$$\bar{X} = \frac{6504}{12} = 542 \text{ кишига тенг бўлади.}$$

Статистикада ўртача иш ҳақи, меҳнат унумдорлиги ва бошқа кўрсаткичларни аниқлаш учун «ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача кўрсаткичларни аниқлаш учун ходимлар сони» кўрсаткичи ишлатилади.

Бу кўрсаткичини аниқлаш учун рўйхатдаги ходимлар сонидан айрим ходимлар категориялари чиқариб ташланади. Уларга қуйидагилар киради:

- хомиладорлик ёки фарзанд тугилгандан кейинги таътилдагилар;
- болаларга (айрим ёшгача) қараш учун таътилдаги аёллар (иш ҳақисиз ёки қисман иш ҳақи туланадиган);
- кишлоқ хўжалик ишларини бажариш учун хизмат сафарига юборилганлар (хукумат қарори билан бундай ишларни (75 % иш ҳақи асосий иш жойида сакланиб қолинади), шофёрлар, механиклар, трактористлар, миханизаторлар;

- курилиш ишларига хизмат сафарига юборилганлар. Уларни ҳам 50-75 % иш ҳақи сакланиб қолинади. кишлоқ хужалиги ва курилиш ишларига жалб қилинганларга суткалик ва квартаера учун қўшимча ҳақ туланмайди;
- махсус касалхоналардаги хронологик алкоголиклар;
- кечки ва сиртки ўқишда талабалар сессия даврида;
- иш ҳақини саклаб қолмасдан зарурий таътилга чиққанлар.

Ходимлар сони билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар қаторига қуйидагиларни ҳам киритиш лозим:

1. ишга келган ходимлар сони (уларни рўйхатдаги ходимлар сонидеги ҳиссаси);
2. ишчи ходимларни таркиби;
3. ходимларни ўртача ёши;
4. меҳнат даври (стажи);
5. меҳнат унумдорлиги;
6. ишчи ходимларни рентабеллиги ёки даромадлиги (Ри.х). Агарда яратилган қийматни $C + V + m$ деб ҳисобласак, рентабеллик қуйидагича ифодаланади: $R_{и.х} = \frac{m}{V}$; Бу ерда:

C – доимий капитал ишлаб чиқариш воситалари;

V – ўзгарувчан капитал, иш ҳақи;

m – олинган фойда.

7. меҳнаткашларнинг бўш вақти (дам олиш, ўқиш, малака ошириш жамоат ишлари, болалар тарбияси, жисмоний тарбия ва спорт, маданий дам олиш, маънавий эҳтиёжларни қондириш);
8. ходимларни кунимсизлик коэффиценти (ишдан кетган ва хайдалганлар: ўртача рўйхатдаги сонига);
9. ходимларни қабул қилиш коэффиценти;
10. меҳнат унумдорлиги;
11. меҳнат унумдорлиги ва ўртача иш ҳақини солиштирма кўрсаткичи.

4.3. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлили ва режалаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида умумий овқатланиш корхоналарида банд бўлган меҳнат ресурсларини (ходимлар сонини) таҳлил қилиш иқтисодий ишларнинг энг муҳим томонларидан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки ходимлар сони, ҳар бир корхонани меҳнат салоҳияти ва малакали иш кучи билан таъминланганлигини ифодалайди ҳамда катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. Ҳар бир ходимнинг ижтимоий-иқтисодий ахволи, улар ишлаётган корхоналарда ишчилар бандлиги, уларнинг иш ҳақи миқдори ва бошқа рағбатлантириш механизмларининг кандай ташкил қилинганлиги билан ифодаланади.

Шу билан бир қаторда корхонанинг самарадорлиги унда фаолият кўрсатаётган ходимлар сонига, уларнинг малакасига, меҳнат шароити ва улар ўртасидаги маънавий-рухий муҳитига бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ходимлар сонини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ходимлар сонини таҳлил қилишнинг вазифаси, унинг аҳамиятидан келиб чиқади. Таҳлилнинг вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- фаолиятдаги (рўйхатдаги) ходимлар сонини ва уларнинг штат жадвалига мувофиқлигини солиштириб баҳолаш;
- ходимлар таркибини ўрганиш;
- ходимлар малакасини, маълумоти бўйича таркибини ўзгаришига баҳо бериш;
- ходимлар умумий миқдори ва таркибини ўзгариш тенденцияларини, корхонанинг бошқа кўрсаткичлари билан боғлиқлигини урганган ҳолда баҳолаш;
- ходимларнинг ишлатилиш кўрсаткичлари, кунимсизлик коэффиценти, қабул қилиш коэффиценти, меҳнат унумдорлиги ва бошқаларни аниқлаш, уларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни белгилаш каби муҳим тадбирларни амалга ошириш.

Таҳлилнинг вазифаси бу келтирилганлар билан чекланиб қолмайди, балки ҳар сафар таҳлилнинг мақсадидан келиб чиқиб, ўзгариб туриши табиий. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида вазиятлар тез ўзгариб туриши мумкин. Бу ўзгариш жараёнини таҳлил қилиб, тегишли қарорлар қабул қилиб, амалий чора-тадбирларни қўллаш, бошқариш ва иш юритиш усулларини вазиятга қараб мослаб бориш чораларини кўриш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ходимлар сонини таҳлили кадрлар билан таъминланганлиги, яъни лавозимлар штат жадвалини (поварлар, официантлар, маъмурий-бошқарув ва ёрдамчи ходимлар) тўлғазилганлиги аниқлаш билан бошланади. Агар алоҳида ишчи-ходимлар категорияси бўйича ҳақиқий кўрсаткичлар штат жадвалидан у ёки бу томонга фарқланса, унда фарқланиш сабаблари аниқланади ва зарурий чора-тадбирлар кўрилади. Ҳақиқий ходимлар сони бир неча йилга солиштирилади, ўзгариш тенденциялари аниқланади ва керакли хулосалар қилинади.

Умумий овқатланиш корхоналари ходимларининг сонини ўрганишда ҳар хил гуруҳлашларни ишлатишни тақоза қилади. Масалан, умумий иш даври (стаж), жумладан ушбу корхонада, ёши бўйича, мутахассисларнинг маълумоти бўйича (олий, ўрта махсус, ўрта маълумотли, маълумоти йўқлар).

Таҳлил жараёнида ходимларни қўнимсизлигини аниқлаш керак. Бунинг учун бир қатор коэффицентлар аниқланади.

Ишга қаъбўл қилиш ёки ишдан коэффицентлари-ишга қаъбўл қилинган ёки бўшатишган ходимлар сонини (ички тартибни бўзгани учун, ўз хохиши билан) ўртага рўйхатдаги ходимлар сонига бўлиш билан аниқланади. Ушбу коэффицент алоҳида алоҳида аниқланади. Бу коэффицентларни иккинчиси кадрларни қўнимсизлиги коэффиценти деб ҳам аталади.

Кадрларни умумий силжиши коэффиценти ишга қабул қилинган ва бўшатишганлар йиғиндисини ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига нисбати.

Ушбу коэффицентлар бир неча ўтган йиллар билан солиштирилиб, уларни ўзгариш тенденциялари аниқланади, хулоса қилинади ва таклифлар берилади.

Таҳлил жараёнида ходимлар ишлаш вақтини календар фонди ўрганилади. Бунинг учун куйидаги кўрсаткичларни аниқлаш тавсия қилинади:

1. битта ходим ишлаган ўртача кунлар сони - корхонада ишланган киши – кунлар сонини ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига нисбати;
2. ишчи вақтининг календар фондини ишлатилиши коэффиценти – ишлаган киши –кунлар сонини тўла календар фондига нисбати;
3. иш вақтини йўқотиш коэффиценти - ишга чиқмаган киши-кунлар сонини тўла календар фондга нисбати. Ишга чиқмаган кунларни сабабини ўрганиш катта аҳамият тутати(касаллика, қонун билан белгиланган ёки иш берувчининг рухсати билан, таътил, сабабсиз ва хоказолар).

Ходимлар сонини таҳлил қилиш, уларнинг умумий сонини, таркибини, меҳнат унумдорлигини режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариш тенденцияларини аниқлашдан бошланади.

Кейинги боскичда ходимлар сонини корхонанинг даромади ёки фойдаси билан солиштириб ходимларга тўғри келган даромад ёки фойдани ўзгариш тенденцияларини баҳолаш зарур.

Таҳлил жараёнида меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақини ўзгариш тенденцияларини солиштириш катта аҳамиятга эга. Таҳлилни кейинги боскичларида юқорида 4.2 параграфда биз келтирилган ходимларга таълуқли барча кўрсаткичлар динамик қаторларда ўрганиш тавсия қилинади.

Ходимлар кўрсаткичларига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш зарур бўлади.

Ходимлар кўрсаткичларини умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмасига таъсирини ўрганишни тавсия қиламиз.

Меҳнат унумдорлигини таҳлилини умумий овқатланиш корхоналари кўрсаткичларини амалда ва солиштирма баҳоларда ўтказиш зарур. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида баҳоларни ўзгариши қонуниятга айланиб бормоқда. Меҳнат унумдорлигини таҳлил қилишда қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- меҳнат унумдорлиги бажарилиши, фоизда;
- планга нисбатан чекланиши, абсолют кўрсаткичларда;
- меҳнат унумдорлигининг динамикаси, фоизда;
- меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омилларнинг миқдори;
- меҳнат унумдорлигини товар айланмасига таъсири;
- меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари.

Меҳнат унумдорлигини таҳлили умумий овқатланиш корхоналари ходимларининг меҳнاتини самарадорлигини ошириш резервларини аниқлаш имкониятини яратади. 4.3.1 жадвалда шартли мисолда меҳнат унумдорлиги таҳлилини амалда баҳоларда келтирилган.

4.3.1 жадвал

Меҳнат унумдорлигини баҳолаш

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Чекла ниши (+:-)	Ҳисобот йили ўтган йилга нисбатан
1	Умумий товар айланмаси	Млн. сўм	4451,8	5164	+712,2	116,0
2	Ўзи ишлаб чиқарган товарларни сотиш	Млн. сўм	2397,8	3204,0	+806,6	133,6
3	Ўртача рўйхатдаги ходимлар	Киши	41	27	-14	65,9
4	Ўртача рўйхатдаги ишлаб чиқариш ходимлари	Киши	31	20	-11	64,5
5	Меҳнат унумдорлиги - жами ходимлар (1:3)	Млн. сўм	108,58	191,26	+82,68	176,1
6	Ушбу кўрсаткич солиштирма баҳода	Млн. сўм	-	108,79	-	
7	Ишлаб чиқариш ходимларини меҳнат унумдорлиги (2:4)	Млн. сўм	77,35	160,22	+82,87	207,1

4.3.1 жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики Умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмаси (умумий ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш бўйича) ўтган йилга нисбатан тегишлича 16,0% ва 33,6% га ўсган.

Ходимлари сони камайиш тенденциясига эга. Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари юқори даражада ўсиб бормокда, 1,76 ва 2,0 баробар ўсган. Қиймат кўрсаткичларини ўсиши баҳо омили билан боғлиқ, чунки баҳо индекси 1,758 га тенг бўлган $\left(\frac{191,26}{108,79}\right)$ Бундан маълум бўлаяптики ўзи ишлаб чиқарган товарларга ва сотиб олган товарларни сотиш баҳосини ўсиши натижасида меҳнат унумдорлиги 82,47 млн.сўмга (191,26-108,79)ортган.

Юқорида келтирилган усул орқали официантлар меҳнат унумдорлиги – чакана товар айланиши ўртачи рўйхатдаги официантлар сонига нисбати, ҳам таҳлил қилинади.

Таҳлил жараёнида меҳнат унумдорлигига таъсир қилган омиллар ҳисоб китоб қилинади.

Баҳони таъсир миқдорини аниқлаш юқорида кўрсатилди.

Яна бита омил ходимлар сонини ўзгариши. Уни таъсирини ҳисолаш учун қуйидаги математик формула тавсия қилинади.

$$\Delta MU = \frac{\mathcal{E}_x}{100 - \mathcal{E}_x} \cdot 100$$

бу ерда: ΔMU -меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси;

$\mathcal{E}_x$ - қандайдир омил натижасида ходимлар сонини ўзгариши.

$\mathcal{E}_x$ кўрсаткичи қуйидаги формула орқали ҳисоб китоб қилинади. Масалан омил сифатида янги техникани жорий қилиш ёки жиҳозни модернизация қилиш деб ҳисобласак

$$\mathcal{E}_x = \left[100 - \frac{K \cdot 100}{\underbrace{K_1 \cdot 100}_{\text{ё}} \underbrace{K_2 \cdot \alpha}_{\text{ё}}} \cdot 100 \right] \cdot t_{k2} : 12$$

бу ерда: K - умумий жиҳозлар сони, дона;

K_1 – эски ўрнида ишлатилаётган жиҳозлар, дона;

K_2 – янги ёки модернизация қилинган жихозлар, дон;

α – янги ёки модернизация қилинган жихозларни унумдорлигини эски (алмаштирилган ёки модернизацияланган) жихоз унумдорлигига нисбати, фоизда;

$t_{к2}$ – режалаштирилган даврда янги техника ёки модернизация қилинган жихозни ишлатиш муддати, ойлар ҳисобида.

Меҳнат унумдорлигини оширишда ишчи вақтини йўқотишни камайтириш катта аҳамиятга эга.

Ишчилар сонини ишчи вақтини йўқолишини камайтириш орқали қисқартириш қуйидагича аниқланади.

$$\mathfrak{A}_x = \frac{(t_u^0 - t_u^1) \cdot 100}{100 - t_u^1};$$

бу ерда: t_u^0 – базис даврида ишчи вақтини йўқолиши, фоизда;

t_u^1 – ҳисобот даврида ишчи вақтини йўқолиши, фоизда;

Меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллардан бири Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмасининг таркибини «Меҳнат оғирлиги²»- кўрсаткичини ўзгариши ҳисобланади.

Товар айланиш таркибини ўзгариши натижасида 1 сўм товар айланмасига меҳнат ҳаражатларини ўзгариши (+;-) миқдорини (M_x) қуйидагича ҳисоблаш мумкин.

$$M_x = (100 \cdot \Delta MK) : (50 + MK^0),$$

бу ерда: ΔMK - ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳиссасини (товар айланишида) қўшимча ўсиш суръати;

MK^0 – ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни базис давридаги ҳиссаси.

Агарда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг ҳиссаси ортиб борса, у меҳнат ҳаражатларини ортишига олиб келади.

² Меҳнат оғирлиги- кўпроқ меҳнат сарфини талаб қилиши.

Олимларнинг ҳисоб китоблари бўйича ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларга келган умумий харажатлар суммаси сотиб олинган товарларни сотиш учун кетган харажатлардан 2,5-3 баробар кўпроқ.

Масалан профессор А.М.Фридман келтирган ҳисоб китобларда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларга кетган харажат даражаси – 35,6%, сотиб олган товарларни сотишга кетган харажатлар даражаси – 13,7%. Уларни нисбати $35,6:13,7=2,6$ ни ташкил қиляпти¹.

Айрим олимлар умумий овқатланишда меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда шартли товар айланмасини ишлатилиши ва унинг учун товар айланмаси меҳнат оғирлиги коэффицентларича кўпайтириш орқали шартли товар айланишни ҳисоблашни, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни чакани сотиш 1,0-га, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни улгуржи сотиш 0,8-га, сотиб олган товарларни сотиш 0,4-га кўпайтириш орқали аниқлашни тавсия қилади³.

Меҳнат унумдорлиги даражасига ходимлар таркибини ўзгариши ҳам таъсир қилади.

Масалан, умумий ходимлар таркибида маъмурий-бошқарув ходимлари ҳиссасини ўзгариши. Буни ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.

$$\Delta MU = \frac{MB_x^0 - MB_x^1}{100 - MB_x^0} \cdot 100$$

бу ерда: ΔMU - ходимлар таркибини ўзгариши натижасида меҳнат унумдорлигини кўпинча ўзгариш суръати, фоизда;

MB_x^0, MB_x^1 - маъмурий-бошқарув ходимларининг ҳиссаси, тегишлича базис ва ҳисобот даврига.

Меҳнат ресурслари кўрсаткичларини таҳлил қилганда уларни товар айланишга ва маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорида таъсири даражасини алоҳида ҳисоб-китоб қилиш лозим.

¹ Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительского общества. Учебник. М.: «Дашков и К°», 2008 г. 414 стр.

³ Ефимова О.П. Экономика общественного питания. Минск «Новое знание», 2008 г. 221 стр.

Меҳнат унумдорлигини ўсишини (фоизда) товар айланмасига таъсирини ΔTA қуйидагича аниқлаш мумкин.

$$\Delta TA = 100 - \left[X_c \cdot 100 \right] \Delta TA_y \cdot 100;$$

бу ерда: X_c – ходимлар сонини кўпинча ортиш суръати, фоизда;

ΔTA_y – товар айланмасини кўпинча умумий ортиш суръати, фоизда;

Ёки:
$$\Delta TA = \left[\Delta TA_y - X_c \right] \Delta TA_y \cdot 100$$

Меҳнат ресурслари бир нечта бир бири билан боғлиқ кўрсаткичларни товар айланишга таъсирини занжирли усулини ишлатиш орқали аниқлаш мумкин.

Масалан қуйидаги омиллар таъсири:

1. ўртача рўйхатдаги ходимлар сони, киши;
2. иш кучини ўртача давомийлиги, соат;
3. битта ходимни ўртача ишлаган кунлари сони, кун;
4. бита ходимни ўртача соатда меҳнат унумдорлиги, сўмда.

Бундай ҳисоб-китоб учун қуйидаги жадвални тўзиб, омиллар миқдари жойлаштириб, умумий товар айланиш ҳажмини ва унга алоҳида омиллар таъсири миқдорини аниқлаш мумкин.

4.3.1 жадвал

Товар айланишга меҳнат кўрсаткичларини таъсири

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги					
			1	2	3	4	5
1	Ўртача рўйхатдаги ходимлар	киши	Б	X_1	X_1	X_1	X_1
2	Бита ходимни ўртача ишлаган кунлари	кун	Б	Б	X_1	X_1	X_1
3	Иш кучини ўртача давомийлиги	соат	Б	Б	Б	X_1	X_1
4	Бита ходимни ўртача соатда меҳнат унумдорлиги	сўм	Б	Б	Б	Б	X_1
5	Товар айланмаси ҳажми (1*2*3*4)	Млн. сўм	TA_1	TA_2	TA_3	TA_4	TA_x

Изоҳ: Б – базис даври кўрсаткичлари;

X_1 – ҳисобот даври кўрсаткичлари.

Ушбу жадвал маълумотларида товар айланмасига алоҳида омиллар таъсири қуйидагича аниқланади:

1. ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини ўзгариши $=TA_2-TA_1$;
2. битта ходимни ўртача ишлаган кунларини ўзгариши $=TA_3-TA_2$;
3. иш куни ўртача давомийлигини ўзгариши $=TA_4-TA_3$;
4. бита ходимни ўртача соатда меҳнат унимдорлигини ўзгариши $=TA_5-TA_4$

Ушбу усул орқали чакана товар айланмасига официантлар сонини ўзгариши; бита официантга беркитилган ўриндиқларни ўзгариши ва битта ўриндиқга тўғри келган чакана товар айланмасини ўзгаришларининг таъсирини ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Умумий овқатланиш корхонасининг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар бўйича товар айланмасига ишлаб чиқариш ходимлари сонини ўзгаришининг таъсирини $\Delta UИЧМТА$ қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин.

$$\Delta UИЧМТА = (ИЧХ_c^1 - ИЧХ_c^0) \cdot MU_{ичх}^1 ;$$

бу ерда: $ИЧХ_c^0, ИЧХ_c^1$ – ўртача рўйхатдаги ишлаб чиқариш ходимлари сони, тегишлича базис ва ҳисобот дарвларига;
 $MU_{ичх}$ – ишлаб чиқариш ходимларининг базис давридаги меҳнат унимдорлиги.

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар бўйича товар айланмасига ишлаб чиқариш ишчиларининг меҳнат унимдорлигини ($MU_{ичх}$) таъсирини қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

$$\Delta UИЧМТА = (MU_{ичх}^1 - MU_{ичх}^0) \cdot ИЧХ_c^1$$

Икки хил бир бирига боғлиқ омилларнинг товар айланишга таъсирини интеграллаш усулини қўллаш йўли билан аниқлаш мумкин. Масалан: ходимлар сони ва меҳнат унимдорлигини товар айланмасига таъсири. Бунинг учун қуйидаги формуладани фойдаланиш мумкин.

$$\Delta ТА = MU^0 \cdot \Delta X_c + \left[MU \cdot \Delta X_c \right]_2 ;$$

бу ерда: $\Delta ТА$ – ходимлар сонини ўзгариши ҳисобидан товар айланмасини ўзгарган суммаси, млн. сўм;

ΔX_c – ходимлар сонини ўзгарган сони, киши;

ΔMU – меҳнат унумдорлигини ўзгарган суммаси, млн.сўм

Ёки: $\Delta TA = \Delta X_c \cdot K_c^1 \cdot \Delta MU^1$

бу ерда: K_c^1 – бир ходимни базис йилида ишлаган кунлари;

MU^1 – меҳнат унумдорлиги, базис йитлига.

Меҳнат унумдорлигини товар айланмасига таъсири:

$$\Delta TA = X_c \cdot \Delta MU + \Delta MU \cdot \Delta X_c$$

Ишчи вақтини йўқотилишини товар айланмасига таъсири:

$$\Delta TA = X_c^1 \cdot \Delta K_c \cdot \Delta MU^1$$

Меҳнат ресурсларини режалаштириш ходимлар сонини аниқлаш ва штат жадвали тузишдан бошланади. Умумий овқатланиш корхоналарида ушбу кўрсаткичларни режалаштиришда корхонани ишлаш тартиби, товар айланмаси, моддий-техника базасида ҳолати ва рўй берадиган ўзгаришлар, хом-ашё ва фабрикатлар билан таъминланиши, ҳар хил норма ва нормативлардан, умумий овқатланиш корхоналарининг турлари, категориялари ва бошқа кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ходимлар сонини режалаштириш норматив усули; эластиклик коэффициенти; товар айланмаси меҳнат оғирлиги индекси; меҳнат унумдорлиги; индекслар ва бошқа усуллардан фойдаланиш асосида амалга оширилади. Норматив усули орқали официантлар сонини аниқлаш хизмат қилиш нормалари умумий овқатланиш корхоналарининг турлари бўйича (ресторан, бар, кафе), ҳамда уларни категориялари бўйича (люкс, юқори, 1,2,3 категориялар).

Юқори категорияли ресторан учун битта официантга беркитилган ўриндиқлар сони нормаси 16-та бир сменага. Агарда хизмат қилиш бригада шаклида амалга оширилса ушбу норма 15% ошади. Хизмат столни олдиндан

сервировка қилиш орқали ҳамда «швед» столи, экспресс-стол, «фуршет» столи каби турларда бўлса ушбу норма 1,5-2,0 маротаба ортади¹.

Масалан: ресторан зали (биринчи категория) 65 ўриндиққа эга. Хизмат шакли якка тартибда. Иш тартиби -1,5 смена. Битта официантни хўррандаларга хизмат қилиш нормаси 20 та 1,5 сменада ишлаганда ходимлар сонини ортириш коэффициентини -2,1 га тенг

Ушбу маълумотларда режалаштирилган йилга бир сменада ишлайдиган официантлар сони = $65:20=3,25$ киши. Ишлаш тартибини ҳисобга олган ҳолда официантлар сони – $3,25 \cdot 2,1=6,8$ киши, ёки 7 киши.

Кассирлар сони, агар хўррандалар ўзи – ўзини таъминлаш усули ишлатилса, 100 ўриндиққа – 1 та кассир, агар тез таъминлаш (эксперт стол) усули ишлатилса 45-50 ўриндиққа - 1 та кассир нормаси орқали ҳисоб-китоб қилинади¹. Юқори категорияли ресторанлар учун зал администратори (метродетель) иш тартибига қараб, бир сменага битта залга битта администратор¹.

Поварлар, нонвойлар, кондитерлар сони хўжалик эҳтиёжидан келиб чиқиб ўтган йиллар маълумотларига асосан тажриба-статистик усулини ишлатиш йўли билан аниқланади. Бунда меҳнат унумдорлиги, жихозлар сони каби кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин.

Ходимлар сони ходимларни эластиклик коэффициенти кўрсаткичи орқали аниқланиши мумкин:

$$K_{\text{э}} = \Delta X_{\text{с}} : \Delta TA;$$

бу ерда: $\Delta X_{\text{с}}, \Delta TA$ – тегишлича ходимлар сони ва товар айланмасининг ҳисобот йилида базис йилига нисбатан қўшимча ўзгариш суръати, фоизда.

Бу ҳолда: $\Delta X_{\text{с}}^p = K_{\text{э}} \cdot \Delta TA;$

¹ Ушбу нормалар Белоруссия Республикасида ишлатилади. Ефимова О.П. Экономика общественного питания. Минск. «Новое знание», 2008 г. 232 стр.

бу ерда: ΔX_c^p – ходимлар сонини кўшимча ўсиш суръатини ўзгариш

миқдори, фоизда;

Ходимлар сони режалаштирилган йилга X_c^p қуйидагича аниқланади:

$$X_c^p = \frac{X_c^1 \cdot (X_c^p + 100)}{100}$$

Ходимлар сонини меҳнат оғирлиги индекси орқали аниқланганда қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширишлади.

Масалан: режалаштирилган йилга меҳнат оғирлиги кўрсаткичи 5% қисқаради дейлик, бунда меҳнат оғирлиги индекси – 0,95 га тенг бўлади. Режалаштирилган йилга товар айланмасини ўсиш суръати – 20%. Ушбулардан келиб чиқиб, ходимлар сонини ўсиш суръати $=1,20 \cdot 0,95 = 1,14$ га тенг бўлади, яъни ходимлар сони 14,0% ошади.

Агарда ҳисобот йилида ходимлар сони 27 кишини ташкил қилган бўлса, режалаштирилаётган йилга уларнинг сони $=27 \cdot 1,14 = 31$ кишини ташкил қилиш керак бўлади.

Ходимлар сони ва меҳнат унумдорлиги индекси усули, иқтисодий-математик усуллар орқали ҳам аниқланиши мумкин. Масалан: товар айланмаси индекси – 1,20, меҳнат унумдорлиги индекси-1,09 бўлса ходимлар индекси- $1,20:1,09=1,09$ ни ташкил қилади. Ҳисобот йилида ходимлар сони 27 кишини ташкил қилган бўлса, режалаштирилаётган йилга ходимлар сони $=27 \cdot 1,09 = 29$ кишини ташкил қилади.

Ходимлар сони аниқлангандан сўнг штат жадвали тузилади. Унда ходимлар сони ҳар бир лавозим бўйича алоҳида кўрсатилади. Лавозимлар функционал вазифаларига қараб қуйидагича белгиланади.

1. Бошқарув аппарати ва мутахассислар (директор, директор муовини, администратор, бухгалтер, экономист, инженер-технолог ва бошқалар).

2. Ишлаб ичқариш – савдо ходимлари (поварлар, официантлар, кухня ишчилари, кассирлар, ишлаб чиқариш мудирлари ва бошқалар).

3. Ёрдамчи ходимлар (юк ортувчилар, супурувчилар, идиш ювувчилар, қоравул ва бошқалар).

Таянч иборалар: меҳнат, меҳнат ресурслари, ишчи кучи, ишчилар сони, рўйхатдаги ишчилар, меҳнат салоҳияти.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Меҳнатнинг моҳиятини ёритиб беринг?
2. Меҳнат ресурслари деганда нимани тушунаси?
3. Меҳнат салоҳияти нима ва у меҳнат ресурсларидан қандай фарқланади?
4. Ишчи кучи нима?
5. Ишчи кучи такрор ишлаб чиқарилиши қандай фазалардан иборат бўлади?
6. Рўйхатдаги ходимлар сони қандай аниқланади?
7. Ходимларни ўртача сони қандай аниқланади?
8. Меҳнат ресурсларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
9. Умумий овқатланишда официантлар сони қандай режалаштирилади?

5-майруза

Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари

- 5.1. Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари
- 5.2 Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари таҳлили
- 5.3 Умумий овқатланиш корхоналари даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш

5.1.Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари

Умумий овқатланишда даромадлар маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш ва истеъмол қилинишини ташкил қилиш ҳамда сотиш учун сотиб олинган товарларни айрибошлаш ва бошқа фаолиятларга боғлиқ.

Умумий овқатланишда даромад улар фаолиятининг баҳоси яъни улар фаолиятида сарфланган ижтимоий зарурий меҳнатнинг (меҳнат воситалари ва ишчи кучи ҳаражатлари) қиймати ва қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасини англатади. Назарий жиҳатдан у «с + v+ m» -га тенг. Бу ерда «с + v» жонли ва жонсиз меҳнат сарфларини, яъни умумий овқатланиш ҳаражатларини англатса, «m» - уларни соф фойдасини миқдорини англатади.

Умумий овқатланишда ишлаб чиқаришдан фарқли, барча ҳаражатлари даромад (уларни устамалари) ҳисобидан қопланади, яъни улар товарлар қиймати таркибида акс топади, ишлаб чиқаришда эса, ҳаражатлар таннарх таркибига киради ва у маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан олинган соф тушум ҳисобидан қопланади. Умумий овқатланишда фаолияти қиймати (с + v + m), уларнинг даромадида ўз аксини топади. Ушбулар нуқтаи назаридан, бизларнинг фикримизча, Умумий овқатланишда ҳам савдодаги каби «даромад»ни, улар фаолиятида яратилган қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида, яъни улар фаолиятининг баҳоси сифатида қаралиш иқтисодий назария нуқтаи назаридан ҳақиқатга яқин бўлади.

Умумий овқатланиш корхоналари (шаҳобчалари)нинг даромади – бу улар фаолияти натижасида яратилган қийматнинг пулдаги ифодасидир ва у умумий овқатланиш соҳаси фаолиятининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Даромаднинг иқтисодий йўналтирилиш моҳияти бўйича барча харажатлар, солиқлар, тўловларни ва фойдани таъминлашдир.

Ушбу соҳада сотишдан олинган даромадлар улар томонидан ўз маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сотиб олинган хом ашёларга ҳамда сотиладиган товарларни сотиб олинган баҳоларига қўйиладиган устамалар миқдорида ўз аксини топади.

Умумий овқатланиш соҳасида савдо соҳасига ўхшаш даромадларни асосий қисми тегишлича ўз маҳсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан шаклланади.

Бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари қуйидагича шаклланади.

«Маҳсулот (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» да (5 феврал 1999 йил 54 – сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори) хўжалик субъектлари, жумладан умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг турлари ва аниқлаш усуллари келтирилган.

Назарий жиҳатдан умумий овқатланиш корхоналарини ўз маҳсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарлар сотишдан олинган даромади уларни харажатларини қоплаш ва фойда олиш манбаи бўлиб, у бир томондан умумий овқатланиш соҳасининг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни қийматидаги, иккинчи томондан, сотиш учун сотиб олинган истеъмол товарлар баҳосидаги ҳиссасининг миқдорини англатади. Бундан келиб чиқиб, овқатланиш соҳасининг сотишдан олинган даромади овқатланиш соҳаси хизматларини қийматини пулдаги ифодасидир. Ушбу таъриф маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олган даромадни моҳиятини очиб беради.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари ўз маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш тармоқларидаги каби янги қиймат яратади. Ушбу нуқтаи назардан Умумий овқатланиш соҳасида ишлаб

чиқариш тармоқларида товар қийматини яратилиши ва улар баҳосини шаклланишига мос келади. Шу сабабли уларда ҳам «таннарх» ва «фойда» каби кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин. Лекин умумий овқатланишда даромадларнинг шаклланиши ва аниқлаш усуллари савдоникига мослаштирилган.

Умумий овқатланишда маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан ҳамда товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиш билан боғлиқ бўлган харажатларни тўлаш товарларни чакана баҳоси (устамалар) ҳисобидан амалга оширилади.

Умумий овқатланишда устамалар (хом ашё ва товарлар учун) товарлар чакана баҳоси билан товарларни сотиб олиш (чакана ва улгуржи савдодан, деҳқон бозорларидан, ишлаб чиқаришдан ёки бошқа воситачилардан) баҳоси ўртасидаги фарқи сифатида аниқланади.

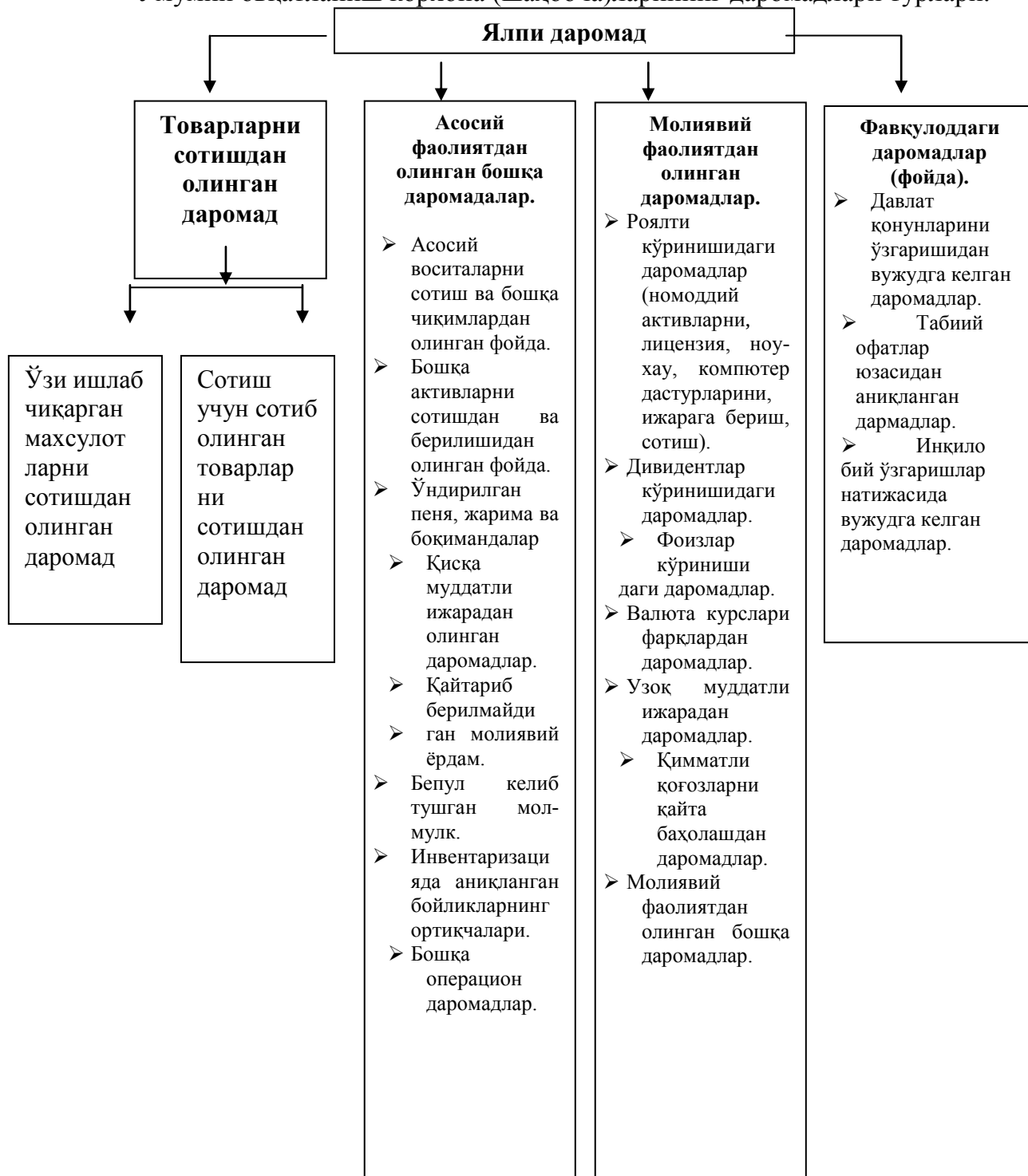
Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадлари юқорида келтирилган Низом бўйича қуйидагилардан таркиб топади:

1. сотишдан олинган даромад. Умумий овқатланишнинг «Товарларни сотишдан олган ялпи даромади» сотишдан олинадиган соф тушумдан сотилган товарларни харид қийматини чегириб ташлаш орқали аниқланади;
2. асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;
3. асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар. Улар қаторига молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва фавқулотдаги даромадлар киради.

Умумий овқатланиш корхона(шаҳобча)лари даромадининг таркибий турлари 5.1.1. чизмада келтирилган.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларида 5.1.1 чизмадан кўриниб турибдики савдодагидан фақат «товарларни сотишдан олинган даромад»ни шаклланиши билан фарқланади

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари турлари.

Даромадлар миқдори абсолют-сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Даромадлар кўрсаткичларини уларни шаклланиш манбаларидан келиб чиқиб қуйидагича аниқлашни тавсия қиламиз:

- товарларни сотишдан олинган даромадларни Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг умумий товар

айланмасига (чакана+улгуржи) нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;

- ўзи ишлаб чиқарган махсулотларни сотишдан олинган даромадларни, ўзи ишлаб чиқарган махсулатларни сотиш бўйича умумий товар айланиши (чакана+улгуржи)га нисбатан фоиз ёки коэффициентда;
- сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан олинган даромадларни сотиб олинган товарларни сотиш товар айланишига нисбатан фоиз ёки коэффициентда;
- товарларни сотишдан олинган даромадларга муомала харажатларни нисбати фоизда ёки коэффициентда; ёки ушбу кўрсаткичнинг тескариси;
- ялпи даромадни барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни амортизация суммаси, айланиш маблағлар ва молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари даромадларнинг таркиби ҳар бир элементининг уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

5.2. Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари таҳлили.

Умумий овқатланишда даромадлар таҳлилининг вазифаси ялпи даромад, унинг таркибий турлари бўйича режанинг бажарилиши, уларни динамикасини (ўзгариш) тенденциялари, таркибий силжишлар ҳамда уларга таъсир қилган омилларни таъсир даражасини аниқлаш асосида корхонани молиявий-хўжалик фаолияти натижасига баҳо бериш бўлиб ҳисобланади.

Даромадларни таҳлил қилишда бухгалтерия, молиявий, статистик ҳисоботлар ва танлаб кўзатиш, эксперт баҳолаш натижалари каби маълумотлар ишлатилади.

Ҳисоботларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- бухгалтерия баланси - 1-сонли шакл;
- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот 2-сонли шакл;
- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот;
- фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот – 9-шакл;
- корхона ҳаражатлари тўғрисидаги ҳисобот – 5-С (савдо) шакли;
- улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисидаги ҳисобот – 1-савдо шакли;
- товарлар сотиш ва қолдиқ тўғрисидаги ҳисобот – 3-савдо шакли;

Булардан ташқари бухгалтериядаги товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар ишлатилади.

Даромадлар миқдори абсолют – сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Унинг нисбий кўрсаткичларига қуйидагиларни киритишни тавсия қиламиз:

- сотишдан олинган даромадларни товар айланмасига нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;
- сотишдан олинган даромадларга муомала ҳаражатларини нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларини барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни асосий фондларга; айланма мабалағларга, молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари даромадларни таркиби ҳар бир элементини уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Даромадларни таҳлил қилишда ялпи даромадга, унинг таркибий қисми сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадларга савдонинг иқтисодий фаолиятидан келиб чиқадиган омиллар таъсирини ўрганиш катта аҳамият тутади.

Даромадларнинг ҳажмига, унинг турларига мос равишда бир неча омиллар таъсир қилади.

Товарларни сотишдан олинган даромадларга қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- товар айланмасининг ҳажми, таркиби ва ассортименти;
- товарларни келтириш шартлари;
- товарларни силжитиш. Бу жараёнда товарлар физик (реал) миқдорда ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказилади. Товарларни силжитиш бир неча бўғинлардан иборат бўлади (улгуржи савдо базалари, складлари; ҳар хил воситачилар). Ушбу бўғинлар қанча кўп бўлса, савдо устамаси уларнинг ўртасида тақсимланади ва чакана савдонинг ҳиссасини камайишига олиб келиши мумкин. Уларнинг сони товар ассортиментларининг мураккаблигига, товарларни ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказиш шарт-шароитларига ва бошқаларга боғлиқ.
- савдо устамасининг даражаси (сотиб олиш баҳосига нисбатан, %);
- товарларни сотишда аҳолига кўрсатиладиган қўшимча хизматларнинг сони, сифати ва уларнинг тарифлари.

Товар айланмасининг ортиши даромадларни ортишига олиб келади, чунки канча товар кўп сотилса, шунча савдо устамасининг суммаси юқори бўлади.

Товарлар ассортиментига қараб ҳар хил устамалар белгиланади, бу эса агар юқори устама қўйилган товарлар кўпроқ сотилса, улар учун устама суммаси юқори бўлади ёки тескари ҳолат рўй бериши мумкин.

Товарларни келтириш шартларига эътибор қаратсак баҳолар ўзгармаган шароитда товарларни силжитиш бўғинлари қанча кўп бўлса, чакана савдо бўғинлари шунча кам даромад олишлари мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитида умумий овқатланиш корхоналари савдо устамаларини мустақил белгилайди. Айрим товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари давлат ва маҳаллий ҳокимиятлар томонидан чегараланиши мумкин. Буни улар аҳолининг кундалик эҳтиёжига таълуқли товарларни баҳосини чегаралаш мақсадида ҳам амалга оширади. Бу жаҳон амалиётида ҳам мавжуд. Лекин бундай шароитда бир томондан даромадни камайтирмаслик керак, иккинчи томондан, истеъмол товарларига рақобатбардош баҳоларни ушлаб туриш зарар бўлади.

Даромадларни бошқа турларига таъсир қилувчи омиллар уларнинг иқтисодий табиатидан ва шаклланиш шароитидан келиб чиққан ҳолда аниқланади (масалан: ҳар хил хизматлар ва уларнинг тарифлари, қимматбаҳо қоғозлар баҳоси, ҳар хил фоизлар ва ҳ.к.)

Фавқулотда даромадларнинг вужудга келиши, уларни иқтисодий табиатидан маълум, лекин буларни ҳам сабабларини аниқлаш, таҳлил қилиш, ҳулосалар қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Таҳлил жараёнида биз юқорида келтирган кўрсаткичларни режага нисбатан ўзгариш миқдори, бир неча йилларга динамикаси ҳисоб-китоб қилиниши керак.

Даромадларни таҳлили фойда ва рентабеллик кўрсаткичларининг таҳлили билан тифиз боғлиқ бўлганлиги муносабати билан уларнинг таҳлили фойда ва рентабилликни таҳлили параграфида кенгроқ ёритилади

Бозор иқтисодиёти шароити умумий овқатланиш корхоналари даромадлари уларни шаклланиш манбаларини ҳисобга олган ҳолда режалаштириш ва прогнозлаштиришни талаб қилади.

Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари уларни шаклланиш манбаларига қараб товарларни сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (асосий воситалар сотилиши ва бошқа чиқимлардан олинган фойда, бошқа активларни сотишдан ва берилишидан олинган фойда, ундирилган жазо, жарима ва боқимандалар, қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар ва бошқалар), молиявий фаолиятдан олинган даромадлар (роялти кўринишидаги нау-хоу, лицензия, компьютер дастурларини ижарага бериш ва сотиш), дивидентлар, фоизлар, валюта курслари фарқлари ва ҳоказолар.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштириш авваламбор ўтган йиллар маълумотларини таҳлил натижалари ва хулосаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш уларнинг турлари ва шакллантириш манбаларидан келиб чиқиб, тегишли усулларни ишлатиш асосида амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштиришда тўғридан-тўғри техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар усули, корреляцион усул, эластиклик коэффициенти орқали аниқлаш, безарарлик нуқтасини аниқлаш ва бошқа усуллардан фойдаланиш мумкин. Масалан, товарларни сотишдан олинган даромад товар айланмаси режасини (сотиб олиш баҳоларида) товарлар ассортименти бўйича ва товларга қўйилган савдо устамаси даражасига (% ҳисобида сотиб олиш баҳоларига нисбатан) кўпайтириш ва 100 га бўлиш ҳамда барча товар гуруҳлари бўйича суммалаштириш орқали ҳисобланади.

Даромадларни прогнозлаш юқорида келтирилган усуллардан ташқари иқтисодий математик моделларни қўллаш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Даромадларни режалаштириш масаласи кенгрок фойдани режалаштириш параграфида ёритилади.

Таянч иборалар; товар айланмаси, қиймат, баҳо, устама, ялпи даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавқулотдаги даромадлар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадини таърифини айтинг.
3. Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадига қандай таърифлар берилган?
4. Нега умумий овқатланиш корхоналарининг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нималар киради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қилади?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?

6-март. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатлари

- 6.1. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари
- 6.2. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг таснифи
- 6.3. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларига таъсир қилувчи омиллар
- 6.4. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг иқтисодий таҳлили
- 6.5. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларини режалаштириш

6.1. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари

Умумий овқатланиш соҳасининг фаолияти моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланишни тақозо қилади. Назарий жиҳатдан моддий меҳнат ва молиявий ресурсларни маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва товарларни сотиш жараёнидаги ҳаражатларини пулдаги ифодаси оммовий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала ҳаражатлари деб юритилади.

Расмий ҳужжатларда ва амалиётда «ишлаб чиқариш ва муомала ҳаражатлари» атамаси ишлатилмайди, улар «муомала ҳаражатлари» деб юритилади.

Умумий овқатланиш соҳаси ҳаражатлари бошқа тармоқлар ва савдодан табиати ва таркиби билан фарқ қилади (расмий ҳисоботда савдо ва умумий овқатланиш соҳаларининг ва муомала ҳаражатларининг моддалари бир хил бўлишига қарамай).

Савдо соҳасида ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳаражатлар йўқ, ишлаб чиқаришда товарларни жойларда истеъмолини ташкил қилиш билан боғлиқ ҳаражатлар йўқ. Шу билан бир қаторда ишлаб чиқаришда ҳам ашё ва материаллар қиймати таннарх таркибига киритилади, умумий овқатланишда эса ишлаб чиқариш ва муомала ҳаражатларига киритилмайди. Шу сабабли оммовий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала ҳаражатлари уларнинг

ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлари таннарҳини тўла акс эттирмайди, уларда фақат маҳсулот ишлаб чиқариш уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва сотиб олинган товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлган жорий харажатлар акс эттирилади.

Умумий овқатланишни ишлаб чиқариш харажатлари таркибига:

ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ишчиларни иш ҳақи; ҳом ашё ва ярим фабрикатларни ташиш, сақлаш билан боғлиқ, ёқилғи ва электрэнергияга харажатлар, асосий фондлар (ишлаб чиқариш билан боғлиқ) амортизацияси, уларни ижараси, таъминлаш харажатлари; муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситаларни эскириши билан; махсус кийим кечакларни эскириши, ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ харажатлар киритилади.

Тайёр маҳсулотларни жойларда истеъмол қилишни ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар: ўзи ишлаб чиқарган овқатларни ва сотиш учун сотиб олинган товарларни истеъмол қилишни ташкиллаштириш билан банд бўлган ишчилар иш ҳақи (официантлар, овқатланиш заллари метроделлари, администраторлари, идиш-товоқ ювувчилар, зални тозаловчилар, гардеробчилар ва ҳакозолар); овқатланиш зали билан, жихозларни эскириши, ижараси ва таъминлаш билан боғлиқ харажатлари; идиш-товоқларни эскириши; зал ишчиларини махсус кийим кечакларини ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатлардан ташкил топади.

Товарларни сотиш билан боғлиқ харажатлар: сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш (уларни жойларда истеъмол қилдириш билан боғлиқ харажатлардан ташқари) билан боғлиқ тегишли муомала харажатлари моддаларидан ташкил топади.

Муомала харажатларини юқоридагидек таснифлаш амалиётда ишлатилмайди. Лекин уларнинг миқдорини эксперт текшириш, танлов текширишлар орқали ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Юқоридагилардан ташқари ҳар қандай субъектида мавжуд бўлганидек умумий овқатланиш корхоналарида ҳам «Маъмурий-бошқарув харажатлари» алоҳида ҳисобга олинади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори билан тасдиқланган Низомга биноан муомала ҳаражатлари сотиш ҳаражатлари, маъмурий ҳаражатлар; бошқа операция ҳаражатларига бўлинган.

Муомала ҳаражатлари абсолют ва нисбий кўрсаткичларда ҳисобга олинади, таҳлил қилинади ва режалштирилади. Муомала ҳаражатларининг абсолют кўрсаткичи сўмда, нисбий кўрсаткичлари унинг даражаси, яъни товар айланмасига нисбатан фоиз ҳисобида, таркиби эса муомала ҳаражатларининг умумий суммасида унинг алоҳида моддаларининг ҳиссаси фоизларда кўрсатилади. Бу кўрсаткич муомала ҳаражатларининг умумий суммасига алоҳида моддаларнинг суммасини бўлиб юзга кўпайтириш орқали аниқланади.

6.2. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг таснифи

Биз юқорида айтганимиздек муомала ҳаражатлари иқтисодий табиати, йўналтириш мақсадлари, савдо ва умумий овқатланиш соҳаларининг функцияларидан, кўрсатиладиган бошқа тармоқларнинг хизмати турларидан, ҳисобот нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ҳажми ва таркиби бўйича ҳар хилдир.

Муомала ҳаражатларини қуйидаги белгилар бўйича таснифлаш мумкин:

- тармоқлар ва соҳалар бўйича;
- истеъмол товарлари муомаласи соҳалари бўйича;
- бажариладиган функциялар ва вазифалар бўйича;
- йўналтирилиш мақсадлари бўйича;
- муомала ҳаражатларининг айрим омиллардан боғлиқлиги бўйича;
- ҳаражатларни турлари (номенклатураси) бўйича.

Муомала ҳаражатларини таснифланиш белгилари бўйича таснифлаб чиқамиз.

Тармоқлар ва соҳалар бўйича:

- ишлаб чиқариш тармоқларида;
- қишлоқ хўжалик субъектларида;
- чакана ва улгуржи савдо билан шуғулланувчи бошқа тармоқларда;
- ишлаб чиқариш воситаларини айрибошлаш соҳасида;
- истеъмол товарларини айрибошлаш соҳасида;
- ташқи савдо соҳасида.

Истеъмол товарлари муомаласи соҳалари бўйича

- савдо соҳасида (чакана ва улгуржи савдода);
- умумий овқатланиш соҳасида;
- махсус қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилувчи ва сотувчи хўжалик субъектларида;
- микрофирмалар ва кичик корхоналарда. Булар ҳаражатлар тўғрисида статистик ҳисобот топширмайдилар;
- фермер ва деҳқон хўжаликлари. Буларда маҳсулотларни сотиш билан (улгуржи ёки чакана) боғлиқ ҳаражатлари мавжуд.

Умумий овқатланишнинг функциялари ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда:

- соф ва қўшимча;
- бевосита ва билвосита;
- операцион ва маъмурий бошқарув.

Йўналтириш мақсадлари бўйича:

- ходимлар иш ҳақи;
- бошқа тармоқлар хизмати ҳақи;
- моддий ҳаражатлар;
- моддий йўқотишлар;
- солиқлар, йиғимлар, тўловлар ва ижтимоий суғурта;
- бошқа ҳаражатлар.

Муомала ҳаражатларининг айрим омиллардан боғлиқлиги бўйича.
(Ушбу турдаги ҳаражатлар бўйича соф ва қўшимча ҳаражатлар каби алоҳида

ҳисобот юритилмайди, бундай таснифлаш муомала ҳаражатларининг турларидан келиб чиқиб, таҳлил қилиш ва режалаштириш жараёнида қўлланилади):

- шартли-ўзгарувчан;
- шартли-ўзгармас.

Буларнинг таснифини 6.3-параграфда батафсил кўриб чиқамиз.

Муомала ҳаражатлари турлари (номенклатураси) бўйича. Бундай таснифлашда муомала ҳаражатлари фаолиятга йўналтирилишига қараб моддаларга бўлинади. Статистика ҳисоботида (5-с(савдо шакли)¹ муомала ҳаражатлари қуйидаги моддаларга ажратилган:

Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар:
улардан темир йўл, сув, ҳаво, автомобил ва от-улов транспорти билан юкларни ташиш;
иш ҳақи ҳаражатлари;
ижтимоий суғурта ҳаражатлари;
савдо эҳтиёжида фойдаланиш учун, ижара ҳаражатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жихозларни сақлаш:
шу жумладан:
жорий таъмирлаш ҳаражатлари (иш ҳақидан ташқари);
ижара тўлови;
асосий воситалар амортизацияси;
ёқилғи, газ ва электр энергия ҳаражатлари;
товарларни сақлаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш) ҳаражатлари;
савдо рекламаси ҳаражатлари;
ташиш, сақлаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши;
тара ҳаражатлари;
инвентарлар ва хўжалик буюмлари қийматини ҳисобдан чиқариш ва бошқа ҳаражатлар (таъмирлаш, ювиш, тўзатиш ва бошқа ҳаражатлар);
ўз транспорти ҳаражатлари (иш ҳақидан ташқари);
бюджетга мажбурий тўловлар, солиқлар ва йиғимлар;
давлат мақсадли фондларига ажратмалар (ижтимоий суғурта ажратмаларидан ташқари);
бошқа ҳаражатлар: банк кредитлари ва бошқа молия-кредит ташкилотлар фоизлари; хизмат сафари ҳаражатлари; улардан: кунлик чиқимлар; номоддий хизматлар ва банк хизматлари тўлови; бошқа ҳаражатлар.

Юқорида келтирилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган Низом бўйича давр ҳаражатлари таркибидаги сотиш ҳаражатлари – 22 моддага, маъмурий ҳаражатлар – 15 моддага ва бошқа операция ҳаражатлари – 21-моддага ажратилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси қўмитасининг 2007 йил 9 ноябрдаги 18-сонли қарори билан тасдиқланган.

6.3. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларига таъсир қилувчи омиллар

Муомала ҳаражатларининг суммаси ва нисбий кўрсаткичлари табиатдан ўзгарувчан ҳисобланади. Унинг суммасига ва даражасига кўп омиллар бевосита ва билвосита таъсир ўтказади.

Ушбу омилларнинг айримлари унинг суммаси ва даражасининг ортишига олиб келса, айримларни уларнинг қисқаришига олиб келади. Бу омилларнинг бири умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчалари фаолиятига бевосита боғлиқ, бошқалари эса улар фаолиятидан келиб чиқмайди, яъни ташқи омиллардир.

Муомала ҳаражатларининг даражаси ҳудудлар, умумий овқатланиш корхоналари, турлари унинг шоҳобчаларининг типлари бўйича бир-биридан фарқланади, чунки транспорт коммуникацияси, турлари, йўл шароитлари, ишлаб чиқаришнинг ҳудудлараро жойлашиши, уни ривожланиш даражаси, умумий овқатланиш корхоналарини ва шаҳобчаларининг жойлашиши (дислокацияси); аҳолининг харид қилиш қобилияти, товар айрибошлаш тезлиги, товар айланмасининг ҳажми ва таркиби, товарларнинг физик-кимёвий хусусиятлари ҳар хилдир. Шунинг учун муомала ҳаражатларининг сумма ва даражаси замонда ва маконда барқарор хусусиятга эга эмас.

Муомала ҳаражатларига таъсир қилувчи, умумий овқатланиш фаолиятидан боғлиқ бўлган омилларга умумий овқатланишни ташкил қилиш даражаси, маҳсулот маҳсулот ишлаб чиқариш, иқтисодий ва тижорий (коммерция) ишларнинг ҳолати, умумий овқатланиш корхонаси ёки шаҳобчасининг хусусий ва қарз маблағларининг миқдори, моддий-техник базасини ҳолати, товар айланмаси ҳажми ва таркиби, товар айрибошлаш тезлиги, ходимлар сони, уларнинг меҳнат унумдорлиги, қўлланилаётган иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш тизими кабилар киради.

Умумий овқатланиш фаолиятидан келиб чиқмайдиган омилларга баҳо ва таърифлар, фойдаланилаётган транспорт турлари, йўл шароити, ҳар хил

солиқлар ва тўловлар миқдори, банк фоизлари миқдори, ижара миқдори, инфляция даражаси кабиларни киритиш мумкин.

Юқорида келтирилган омилларнинг барчасини умумлаштирган ҳолда объектив ва субъектив омилларга ажратиб ўрганишни тавсия қиламиз.

Объектив омиллар таркибига, бизнинг фикримизча уларнинг таъсир даражасини статистик нуқтаи назардан ҳисоб-китоб қилиш имконияти мавжуд кўрсаткичларни киритиш зарур.

Субъектив омиллар – булар инсон омили билан боғлиқ, яъни умумий овқатланиш ходимларининг маҳорати, билимдонлиги, кўникмалари, тадбиркорлиги (ишбилармонлиги), жавобгарликни ҳис қила билиши, тезкор хизмат қилиши ва ҳозиржавобгарлиги каби ҳислатларига боғлиқ фаолият натижалари ҳисобланади. Амалиётда муомала ҳаражатларига таъсир қилувчи омиллар бундай таснифлаб ҳисоб-китоб, таҳлил қилинмайди ҳам, режалаштирилмайди ҳам. Лекин илмий тадқиқотларда амалиётда уни таҳлил қилишда бундай таснифлаб ўрганиш фойдадан холи эмас.

Муомала ҳаражатлари суммаси ва даражасига таъсир қилиш миқдорини ҳисоблаш мумкин бўлган омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- товар айланмаси ҳажми (умумий ва чакана товар айланмаси, ўзида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг товар айланмаси ҳажми);

- товар айланмасини таркиби (ассортименти)ни ўзгариши (маҳсулот турлари, товар айланмаси турлари, сотиб олинган товарлар ҳамда ўз маҳсулотини сотиш билан боғлиқ товар айланмаси ҳамда ассортимент);

- товар айрибошлаш тезлиги (кунларда ва маротаба);

- истеъмол товарларига баҳони ўзгариши;

- умумий овқатланишга хизмат кўрсатувчи соҳаларни таърифларини ўзгариши (транспорт, коммунал хизмати, электроэнергия, газ, ёқилғи, алоқа, аудит ва бошқалар;

- моддий ресурслар баҳосини (қоғоз, инвентарлар, тара материаллари, хўжалик буюмлари, махсус кийим-кечаклар, қадоклаш (ўраш), биноларни таъмирлаш материаллари) ўзгариши;
- солиқлар, тўловлар, ижтимоий суғурталар миқдорини ўзгариши;
- банк ва бошқа молия-кредит ташкилотларининг узоқ муддатли кредитлари бўйича фоизларини ўзгариши;
- тўлов муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича фоизларни ўзгариши;
- қисқа муддатли кредитлар фоизини ўзгариши;
- ходимлар сонини ўзгариши;
- минимал иш ҳақи ва нафақалар миқдорини ўзгариши;
- умумий овқатланиш шаҳобчаларида савдо-технологик жараёнларини такомиллаштирилиши;
- товар айрибошлаш жараёнидаги иштирокчилар сонини ўзгариши, яъни товарларни силжитиш бўғинлари сонини ўзгариши ва ҳоказолар.

6.4. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг иқтисодий таҳлили

Муомала ҳаражатлари таҳлили мунтазам ва ўзлуксизлик (ой, квартал, йил) ўтказилиб борилиши лозим. Чунки уни суммаси ва даражасини ўзгарилиш миқдори умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчаларини самарадорлигига бевосита таъсир қилади.

Муомала ҳаражатларини таҳлилининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- муомала ҳаражатлари бўйича тузилган режани умумий ҳажмини, таркибини (моддалар бўйича) бажарилишини ўрганиш (абсолют ва нисбий кўрсаткичлари бўйича);
- муомала ҳаражатларини умумий ҳажмини ва таркибини бир неча йилларга (3-5 йил) ўзгариш суръатларини (абсолют ва нисбий кўрсаткичлар бўйича) кўзатиш;

- муомала ҳаражатларини суммаси ва даражасига таъсир қилувчи омилларни таъсир даражасини аниқлаш;

- унумсиз ҳаражатларни вужудга келиш сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

- таҳлил натижаси бўйича хулосалар қилиш ва келгуси даврга тузиладиган режалар учун таклифлар тайёрлаш.

Таҳлил қилиш учун тегишли даврдаги ахборотлар ишлатилади. Улар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва қарорлари;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори, тегишли вазирликлар, идоралар, концеринлар, корпорациялар, уюшмалар, компаниялар ва бошқаларнинг қарорлари ва топшириқлари;

- оператив маълумотлар (умумий овқатланиш корхоналарининг оператив ҳисоботлари, мутахассисларни кўзатувлари, бухгалтерия, маркетинг бўлимларини оператив ҳисоботлари, рўзнома ва ойномаларда ушбу корхонага ёки унинг конкурентлари ва алоқадор хўжалик субъектлари тўғрисидаги маълумотлар кабилар);

- бухгалтерия ҳисоботи (бухгалтерия баланси 1-сонли шакл);

- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот 2-сонли шакл;

- ҳаражатлар тўғрисидаги ҳисобот 8-сонли шакл;

- статистик ҳисоботлар – «Корхоналар ҳаражатлари тўғрисида 5-С (савдо шакли)», «Товарлар сотиш ва қолдиқлар тўғрисида 3-савдо шакл», «Улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисида 1-савдо шакли», «Овқатланиш корхоналари товар айланмаси тўғрисида 4-савдо шакли», «Корхонанинг молиявий аҳволи тўғрисида 5-Ф шакли» кабилар.

Муомала ҳаражатларини таҳлили ҳам бошқа кўрсаткичлар таҳлили каби алоҳида кетма-кет бажарилиши лозим бўлган босқичлардан иборат бўлади. Уларни кетма-кет бажарилиши таҳлил жараёнини мантиқий мазмунини таъминлайди.

Уларга қуйидагиларни киритиш лозим бўлади:

- ахборотлар ва маълумотларни тўплаш;
- ахборотлар ва маълумотларга ишлов бериш (уларни тегишли жадвалларга жойлаштириш, солиштирма юзага келтириш ва бошқалар);
- муомала ҳаражатларига тегишли ва алоқадорлар кўрсаткичлар бўйича таҳлил қилинаётган даврга режаларни бажарилиши;
- муомала ҳаражатларига тегишли ва алоқадор кўрсаткичларни бир-неча йиллар (ой, квартал)га ўзгариш суръатларини ўрганиш;
- муомала ҳаражатларига таъсир қилувчи омилларни уни суммаси ва даражасини ўзгаришига таъсирининг миқдорини ҳисоб-китоб қилиш;
- таҳлил натижаси бўйича хулосалар ва таклифлар тайёрлаш.

Муомала ҳаражатларини таҳлил қилишда ҳар хил статистик, иқтисодий математик ва бошқа усуллардан фойдаланилади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш зарур: солиштириш, гуруҳлаш, техник-иқтисодий ҳисоблар, индекс, корреляцион ва регрессион таҳлил, эксперт баҳолаш, монографик тадқиқот кабилар.

Муомала ҳаражатларини таҳлил қилишда қуйидаги кўрсаткичлар ишлатилади.

I. Муомала ҳаражатларини абсолют суммасини ўзгариш миқдори

Муомала ҳаражатларини режадаги ва ҳақиқий суммасини фарқи (+;-) унинг абсолют ортиқча ҳаражати ёки тежами (ΔMx) деб юритилади. Ушбу кўрсаткич қуйидагича ҳисобланади:

$$\pm \Delta Mx = Mx^1 - Mx^P$$

Бу ерда: «1» ва «р» - тегишлича ҳақиқий ва режадаги даврни билдиради.

Шунга ўхшаш ҳолда муомала ҳаражатлари суммасини ўтган йилларга нисбатан ўзгариш миқдорини ҳам аниқлаш мумкин. Бунда « Mx^P » ўрнига « Mx^i » ёки « Mx^b » белгиларини ишлатиш лозим бўлади. Бу ерда «i» - ўтган йиллардан бири, «б» - базис йили билан солиштирилаётган йил маълумоти ишлатилади.

II. Муомала ҳаражатлари суммасининг нисбий миқдори

Муомала ҳаражатларини таҳлил қилишда унинг суммаси ўзгаришининг нисбий миқдорини аниқлаш муомала ҳаражатларини ўзгаришига реал баҳо беришни таъминлайди. Чунки муомала ҳаражатларининг режадаги суммаси режада мўлжалланган товар айланмаси ҳажмидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланган бўлиб, у ҳақиқий товар айланиш миқдорини ҳисобга олмайди. Шу сабабли режадаги муомала ҳаражатлари суммаси (Mx^P) ҳақиқий товар айланмаси суммасидан келиб чиқиб қайта ҳисобланади ($Mx^P_{\kappa\kappa}$). Ушбу сумма қуйидагича аниқланади.

$$Mx^P_{\kappa\kappa} = \frac{Y^P_{\text{мх}} \cdot TA^I}{100}; \text{ унинг даражаси } U_{Mx^P_{\kappa\kappa}} = \frac{MX^P_{\kappa\kappa}}{TA^P};$$

Муомала ҳаражатлари суммасини нисбий миқдори тенг бўлади.

$$\pm \Delta M^P_{\kappa\kappa} \kappa = MX^I - MX^P_{\kappa\kappa} \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta M^P_{\kappa\kappa} = \frac{\Delta Y^P_{\text{мх}} \cdot TA^I}{100};$$

Муомала ҳаражатлари динамикасини ўрганишда ушбу кўрсаткичлар таҳлил қилинаётган тегишли даврга олинади («р», «i», «б»).

III. Муомала ҳаражатларини нисбий даражаси (U_{Mx})ни ўзгариш миқдори

Ушбу кўрсаткич қуйидагича аниқланади:

1. ҳисобот йилида муомала ҳаражати нисбий ортиқча ёки ўзгариш тежаси даражаси

$$\pm \Delta Y^P_{\text{мх}} = \frac{MX^I \cdot TA^I}{100} - \frac{MX^P_{\kappa\kappa} \cdot TA^I}{100} = Y^I_{\text{мх}} - Y^P_{\text{мх}};$$

2. Муомала ҳаражати даражасини ўтган йилларга нисбатан ўзгариши

$$\pm \Delta Y^i_{\text{мх}} = Y^I_{\text{мх}} - Y^i_{\text{мх}} \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta Y_{\text{мх}} = \frac{MX^I \cdot 100}{TA^I} - \frac{MX^i \cdot 100}{TA^i};$$

3. Базис йили билан солиштирилмаси

$$\pm \Delta Y^{\delta}_{\text{мх}} = Y^I_{\text{мх}} - Y^{\delta}_{\text{мх}} \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta Y_{\text{мх}} = \frac{MX^I \cdot 100}{TA^I} - \frac{MX^{\delta} \cdot 100}{TA^{\delta}};$$

IV. Муомала ҳаражати даражасини ўзгариш суръати (темпаси)

Ушбу кўрсаткич ҳисобот йилидаги муомала ҳаражатлари даражасини режадаги, ўтган йиллардаги ёки базис йилдаги миқдорларга нисбатан фоиз ҳисобида (Y_{MX}^{yc}) ёки индексларда (J_y) ҳисоб-китоб қилиниши мумкин. Бу кўрсаткич қуйидагича аниқланади.

1. Режадаги даражасига нисбатан

$$Y_{MX}^{yc.p} = \frac{(Y_{MX}^1 - Y_{MX}^p) \cdot 100}{Y_{MX}^{pkx}} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{MX}^1 - Y_{MX}^{pkx}}{Y_{MX}^{pkx}}$$

2. Ўтган йилларга нисбатан

$$Y_{MX}^{yc.i} = \frac{(Y_{MX}^1 - Y_{MX}^i) \cdot 100}{Y_{MX}^i} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{MX}^1 - Y_{MX}^i}{Y_{MX}^i}$$

3. Базис йилга нисбатан

$$Y_{MX}^{yc.b} = \frac{(Y_{MX}^1 - Y_{MX}^b) \cdot 100}{Y_{MX}^b} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{MX}^1 - Y_{MX}^b}{Y_{MX}^b}$$

Ушбу кўрсаткичлар муомала ҳаражатларини ўзгаришида рўй бераётган интенсив ҳолатни билдиради.

V. Муомала ҳаражатлари ҳажмида унинг моддалари ҳиссаси

Ушбу кўрсаткич муомала ҳаражатлари моддалари суммасини 100,0 кўпайтириб унинг умумий суммасига бўлиш орқали аниқланади. Бу кўрсаткич муомала ҳаражатларининг таркиби деб юритилади.

Юқорида келтирилган (I-V) кўрсаткичлар муомала ҳаражатларининг моддалари бўйича ҳам ҳисобланади.

VI. Муомала ҳаражатларига таъсир қилувчи омилларни миқдорини аниқлаш.

Бунинг учун статистик-иқтисодий, иқтисодий-математик индекслар, эластиклик коэффициенти, занжирли боғланиш каби усуллардан кенг фойдаланиш зарур бўлади

6.5. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларини режалаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётнинг ҳар бир ҳўжалик субъекти, мулк шаклидан, ташкилий-ҳуқуқий туридан қатъи назар, жумладан, умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчалари ҳам ўз ҳўжалик фаолияти кўрсаткичларини узоқ муддатга прогнозлаш ва жорий режалаштирилиши зарур. Акс ҳолда уларни инқирозга учраши эҳтимолдан узоқ бўлмайди.

Муомала ҳаражатларини режалаштиришни асосий мақсади умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчаларининг мақсадига («Х» - миқдорда даромад ёки фойда олиш ва «У» - даражадаги талабни қондириш) эришишни таъминлаш, савдо хизматини маданияти юқорилаштириш ва тежамкорлик асосида уни миқдорини иқтисодий асослаган ҳолда ҳисоб-китоб қилишдан иборатдир.

Муомала ҳаражатларини режалаштириш жараёнини ташкиллаштириш асосида мантиқий фикр юритишни таҳлил ва сентиз усуллардан, яъни «Умумийликдан хусусийликка» ёки «хусусийликдан умумийликка» қараб иш юритиш мақсадга мувофиқдир.

Муомала ҳаражатларини режалаштиришда ушбу усуллар, муомала ҳаражатларини олдин умумий суммаси ва даражасини аниқлаш, кейин моддаларини ҳисоб-китобига ўтиш ёки бу ҳолни тескариси, олдин муомала ҳаражатларини моддалари бўйича режани ишлаб чиқиш, кейинги босқичда, уларни суммалаштириш йўли билан, муомала ҳаражатларини умумий миқдорий кўрсаткичларини аниқлашни англатади.

Муомала ҳаражатларини умумий суммасини ва моддаларини режалаштиришда тажрибавий статистик, техник-иқтисодий, индекс, эксперт баҳолаш, иқтисодий-математик (корреляция, регрессия) безарарлик нуқтасини аниқлаш усуллардан, эластиклик коэффицентидан, норма ва нормотивлардан фойдаланилади.

Муомала ҳаражатларини режалаштириш умумий ҳажми ва даражасини аниқлашдан бошланса, бу ҳолда уни ўтган йиллар учун таҳлили натижалари, унга таъсир қилувчи омилларни режалаштириладиган даврларга ўзгаришини эксперт баҳолаш, айрим кўрсаткичларни индекслари, эластиклик коэффицентлари кабилардан фойдаланган тарзда ҳисоб-китоб қилинади. Иккинчи босқичда уни моддалари миқдори аниқланади.

Муомала ҳаражатларини умумий ҳажмини режалаштиришда, фараз қилайлик уни ўтган йилларда товар айланмаси таъсири остида «шартли-ўзгарувчан» моддаларни ўзгариши нисбатини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилмоқчимиз.

Агарда «шартли-ўзгарувчан» ҳаражатлар ($MX_{ш.х}$) товар айланмасига нисбатан аниқ миқдорда ўзгариш тенденциясига эга бўлса, ушбу ҳаражатлар суммасини қуйидаги формула орқали ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

$$MX_{ш.х}^p = MX_{ш.х}^x \cdot \left[1 + \left(\Delta TA_{y.c}^p \cdot \frac{\overline{\Delta MX}_{y.c}^n}{\overline{\Delta TA}_{y.c}^n} \right) \right]$$

Бу ерда: $MX_{ш.х}^x$ - муомала ҳаражатларини «шартли-ўзгарувчан» қисмини ҳисобот йилидаги миқдори, сўмда;

$\Delta TA_{y.c}^p$ - режалаштирилаётган йилга товар айланмасини қўшимча ўсиш суръати, %;

$\overline{\Delta MX}_{y.c}^n$ - ўтган йилларда «шартли-ўзгарувчан» муомала ҳаражатларини ўртача қўшимча ўзгариш суръати, %;

$\overline{\Delta TA}_{y.c}^n$ - ўтган йилларда товар айланмасини қўшимча ўзгариш суръати, %.

Муомала ҳаражатларини «шартли-ўзгармас» ($MX_{ш.у}$) қисмини суммаси қуйидагича аниқланиши мумкин.

$$MX_{ш.у}^p = MX_{ш.х}^x \cdot \left(1 + \overline{\Delta MX}_{ш.у}^n \right)$$

Бу ерда: $MX_{ш.у}^p$; $MX_{ш.у}^x$ - тегишли «шартли-ўзгармас» ҳаражатларни режалаштирилган ва ҳисобот йилларига суммаси;

$\Delta \overline{MX}_{ш.у}^n$ - «шартли-ўзгарувчан» ҳаражатларни ўтган йиллар даврида кўшимча ўсиш суръати.

Муомала ҳаражатларини умумий суммаси тенг бўлади.

$$MX^P = MX_{ш.х}^P + MX_{ш.у}^P ;$$

$$\text{Унинг даражаси } U_{mx} = \frac{MX^P \cdot 100}{TA^P}$$

Худди шундай муомала ҳаражатлари даражасини баҳолар ўзгаришига нисбатан ёки бошқа омилларни таъсирини эътиборга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилиб, умумий оптимал вариантни аниқлаш мумкин. Бундай ҳисоботларни ўтказиш учун корроляцион таҳлил, экстрополяция, эластиклик коэффициентлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Муомала ҳаражатларини режалаштиришда дастлаб унинг моддалари миқдорини аниқлаш ва кейин умумий ҳажмини ҳисоблаш орқали реал, ҳақиқатга яқин натижага эришиш мумкин.

Муомала ҳаражатларини айрим моддаларини режалаштириш усулларини кўриб чиқамиз.

Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар бўйича ҳаражатлар таркибида асосий ўринни «темир йўл, сув, ҳаво, автомобил ва от-улов транспорти билан юкларни ташиш ҳаражатлари эгаллайди. Ушбу ҳаражатлар алоҳида транспорт турлари бўйича ҳисоб-китоб қилинади. Бу масалани ҳал қилишда транспорт турлари бўйича ташиладиган юклар миқдорини аниқлашдан бошлаш керак.

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчалари одатда автомобил ва от-улов транспортлари ҳаражатларини қоплайди.

Товарларни автомобил транспорти билан ташишда савдо ва умумий овқатланиш корхоналари базалари, алоҳида магазинлар, овқатхоналар ўз транспортидан ва четдан жалб қилинган транспорт корхоналари хизматидан фойдаланиши мумкин.

Муомала ҳаражатлари моддалари таркибида «Ўз транспорт ҳаражатлари» (иш ҳақи ҳаражатларидан ташқари, чунки бу ҳаражатлар иш

хақи фондида ўз аксини топади) моддаси алоҳида кўрсатилади. Шу сабабли транспорт харажатларини юқорида келтирилган моддаси бўйича четдан жалб қилинган транспорт корхоналарини хизмати харажатлар акс эттирилади.

Ушбу харажатларни ҳисоб-китоб қилиш учун дастлаб транспортни физик юк айланиши (q_{ϕ}) ва транспорт юк айланиши (q_T) аниқланади.

Физик юк айланиши товарларни нетто ва брутто ҳажми бўйича ҳисобланади.

Нетто юк ҳажми ($q_{н.і}$) товар гуруҳлари бўйича режалаштирилган товар айланиш (TA^p_i) суммасини ушбу товарни 1 тоннасини ўртача қийматига, сўмда ($\bar{T}^p_{к.і}$) бўлиш билан аниқланади.

Брутто юк ҳажми ($q_{бi}$) нетто юк ҳажмига ($q_{нi}$) тарани (одатда товар оғирлигига нисбатан фоиз ҳисобидан олинади) оғирлиги қўшилади.

Брутто юк ҳажми физик юк айланишига тенг бўлади.

Транспорт юк айланиши физик юк ҳажмини (q_{ϕ}) юкларни қайта ташиш коэффицентига (K_k) (ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотлари асосида аниқланади) кўпайтириш йўли билан ҳисобланади. Яъни у қуйидаги формула орқали ҳисобланиши мумкин.

$$q_{Ti} \approx q_{\phi i} \cdot K_k$$

Барча товар гуруҳлари бўйича бу кўрсаткич бўлади:

$$\sum_{i=1}^n q_{mi} = \left(\sum_{i=1}^n q_{\phi i} \right) \cdot K_k$$

Транспорт юк айланиши аниқлангандан сўнг, уни ўз транспорти ва четдан жалб қилинган транспорт ташкилотлари орқали ташиш ҳиссаси аниқланади. Уларнинг ҳиссаси фоизда ўтган йиллар маълумотлари, режалаштирилган йилга тузилган шартномаларни ҳисобга олган ҳолда аниқланади ва ушбу кўрсаткични транспорт юк айланишига кўпайтириб, юзга бўлиш орқали уларнинг миқдори (тоннада) ҳисоб-китоб қилинади ва юклар классларга ажратилади.

Кейинги босқичда товар ишлаб чиқарувчилардан (агар улар савдо ва умумий овқатланиш корхонаси ёки шаҳобчасига товарларни воситачиларсиз,

ўзлари тўғридан-тўғри юборишса) ёки улгуржи савдо база ва омборларидан чакана савдо ва умумий овқатланиш корхонаси ёки шаҳобчаларигача бўлган масофа ($S_{км}$)ни ўртача миқдори (ўтган йиллар маълумотлари ва шартномалар асосида) ҳисобланади.

Транспорт юк айланиши ($q_{т.км.i}$) қуйидаги формула орқали ҳисобланади.

$$q_{т.км.i} = q_{т.i} \cdot S_{км}$$

Юк айланишни умумий миқдори ($q_{т.км}$) тенг бўлади:

$$\sum_{i=1}^n q_{т.км.i} = \left(\sum_{i=1}^n q_{т.i} \right) \cdot S_{км}$$

Ушбу юк айланиши юкларни классларига тақсимланади ва уларни транспорт тарифларига кўпайтириш орқали юк ташиш ҳаражатлари суммаси аниқланади.

Юкларни юклаш ва тушуриш ҳаражатлари ушбу модда таркибига киради, агарда бу ишни штатдан ташқари ходимлар бажарса. Ҳаражатлар суммаси юкни транспорт юк айланиши $\sum_{i=1}^n q_{т.i}$ ва белгиланган расценкалар орқали ҳисобланади.

Юқорида келтирилган усул орқали алоҳида умумий овқатланиш шаҳобчалари бўйича транспорт ҳаражатларини режалаштириш кўп меҳнат қилишни, вақтни талаб қилади. Бундан ташқари бу жараён иқтисодий-техник ҳисоблар нуқтаи назардан аллақанча мушкул иш. Шу сабабли оддийроқ тажрибавий-статистик усулдан фойдаланиш ҳам мумкин.

Масалан: ўтган йиллар (камида 3 йил) маълумотлари асосида товарларни ташишда ҳар бир уларни келтирилиши неча сўмга (P) тушушини аниқлаб, 1 тонна юкни ташиш қиймати ва режалаштирилган йилга мўлжалланган товарларни келтириш ҳажмидан келиб чиққан ҳолда транспорт юк айланиши (q_i) миқдорини аниқлаш керак бўлади.

Транспорт юк айланиши, ишлатиладиган автотранспортни юк кўтара олиш имконияти миқдори ($q_{iат}$) ва юк кўтара олиш имкониятини ишлатиш

коэффициентидан (Kq_{iat}) келиб чиқиб, автотранспорт орқали товарларни неча маротаба келтирилиши миқдорини (Z) ҳисоблаб олиш мумкин. Бундай ҳисобот қуйидагича амалга оширилиши мумкин

$$Z = q_t : q_{\text{iat}} : Kq_{\text{iat}}$$

Ушбу кўрсаткични бир маротаба юк ташиш учун кетган транспорт харажатлари суммасига кўпайтириш орқали четдан жалб қилинган автотранспорт учун тўлов харажатларини ҳисоблаб олиш кўп қийинчилик туғдирмоқда. Бу харажатлар суммаси ($I_{\text{хат}}$) қуйидагича аниқланади.

$$I_{\text{хат}} = Z \cdot P$$

Ушбу суммага юклаш ва тушуриш харажатларини (агар бу ишни ёлланма ишчилар бажарса) қўшиш керак бўлади.

«Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар» моддасида бошқа ташкилот хизмати учун тўловлар ҳам кўрсатилади. Уларга алоқа, ахборот-ҳисоблаш хизмати, ташқи идора куриқлаш хизмати, аудитор ташкилотлар, реклама агентликлари, натурал ва юридик муассасалар ва бошқа хизматлар ҳам киради.

Ушбу харажатлар суммаси ўтган йиллар маълумотларини таҳлили натижасидан келиб чиққан ҳолда аниқланган уларни ҳажмини режалаштирилган йилга белгиланган тариф тўловлари миқдорига (ёки тарифларни ўзгариш индексларидан фойдаланган ҳолда) кўпайтириш йўли билан аниқланади.

Муомала харажатларида энг катта ҳиссага эга бўлган модда – бу «Иш ҳақи харажатлари»дир. «Ижтимоий суғурта харажатлари» белгиланган нормалардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Умумий овқатланиш эҳтиёжида фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жиҳозларни сақлаш» харажатлари ижарага олинган бинолар ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини сони, тури ва бошқа жиҳатларидан келиб чиққан ижара ҳақи миқдоридан (шартномалар асосида) келиб чиққан ҳолда ҳисобланади. Қолган

ҳаражатлар иншоотларни таъмирлаш ишлар сметасидан, хоналар ва жиҳозларни сақлаш нормаларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Асосий воситалар амортизацияси». Ушбу ҳаражатлар хусусий асосий фондларнинг бошланғич қиймати (баланс қиймати) ва уларнинг турлари бўйича белгиланган амортизация нормалари асосида ҳисоб-китоб қилинади.

Амортизация тушунчаси, нормалари ўқув қўлланманинг 3.1 ва 3.2 параграфларида ёритилган.

«Ёқилғи, газ ва электроэнергия ҳаражатлари» ушбу ҳаражатларни суммаси ёқилғи, газ ва электроэнергия истеъмол қиладиган асосий воситаларни тегишли ўлчов бирликлари (Масалан, бинони кубатураси, транспорт воситаларини ҳар 100 км ёқилғи ишлатиш нормаси ва бошқалар) бўйича сони, ҳажми, улар учун белгиланган ҳаражатлар нормаларидан ва тарифлардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Товарларни сақлаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш) ҳаражатлари» ўтган йиллар таҳлили натижалари, режалаштирилган йилга ушбу ҳаражатларни талаб қиладиган товар гуруҳлари бўйича товар айланмаси ҳажми ва тегишли норма ва нормотивлар асосида ҳисоб-китоб қилинади.

«Умумий овқатланиш рекламаси ҳаражатлари» маркетинг бўлимини иш режаларидан ва реклама учун ҳаражатлар сметасидан келиб чиққан ҳолда ва ўтган йиллардаги ушбу ҳаражатларни ўзгариш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

«Ташиш, сақлаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши» бўйича ҳаражатлар тегишли товар гуруҳлари бўйича товар айланмаси режаси (сотиб олиш баҳоларида) ва белгиланган нормалар асосида ҳисобланади.

Муомала ҳаражатларини қолагн моддалари ҳам тегишлича норма ва нормотивларни қўллаган ҳолда техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар асосида аниқланади.

Таянч иборалар: товар айланмаси, ҳаражатлар, муомала ҳаражатлари, давр ҳаражатлари, муомала ҳаражатлари даражаси, муомала ҳаражатлари таркиби, иш ҳақи, амортизация, ижтимоий суғурта, «шартли-ўзгарувчан», «шартли-ўзгармас», норма, нормотив, омиллар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ҳаражатлар тушунчасини ёритиб беринг.
2. Муомала ҳаражатлари тушунчасини айтинг.
3. Умумий ҳаражатлар муомала ҳаражатларидан нима билан фарқланади?
4. Муомала ҳаражатлари даражаси қандай аниқланади?
5. Муомала ҳаражатлари даражаси мазмунини тушунтиринг.
6. Муомала ҳаражатлари таркиби деганда қандай кўрсаткичларни тушунасиш?
7. Муомала ҳаражатларига қандай омиллар таъсир қилади?
8. Муомала ҳаражатларига товар айланмасини таъсирини қандай аниқлаймиз?
9. Муомала ҳаражатларига баҳо ва ҳар хил тарифлар таъсир қилиш моҳиятини ёритиб беринг.
10. Муомала ҳаражатлари таҳлилини вазифалари нималардан иборат?
11. Муомала ҳаражатлари таҳлилини ўтказишда қандай кўрсаткичлар ишлатилади?
12. Муомала ҳаражатлари умумий ҳажми ва даражаси қандай таҳлил қилинади? Қандай усуллардан фойдаланилади?
13. Муомала ҳаражатларини режалаштириш мақсади ва вазифаларини айтинг.

7-мәруза Умумий овқатланиш корхоналари фойдаси ва рентабеллик

- 7.1. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликнинг моҳияти ва аҳамияти
- 7.2. Умумий овқатланиш корхоналарида рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар
- 7.3. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликнинг таҳлили
- 7.4. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш

7.1. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликнинг моҳияти ва аҳамияти

Фойда иқтисодий табиатидан ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ мураккаб иқтисодий ва тарихий категориядир. У келиб чиқиши, йўналтирилиши, хўжалик субъектларини хусусиятларидан ва бошқа меъёрларга қараб таснифланиши ва тавсифланиши зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида максимал фойда олиш, эҳтиёжларни қондириш, хўжалик субъектларини самарадорлигини оширишда тижорий фаолиятни аҳамияти ортиб боради. Фойда ва рентабеллик, бошқа кўрсаткичлар билан бир қаторда, тижорий фаолиятни, унда қатнашаётган ресурсларни самарадорлигини кўрсатувчи кўрсаткичдир. Фойда хўжалик фаолиятининг натижавий кўрсаткичи сифатида намоён бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фойда муҳим аҳамият топти. Унинг миқдори корхоналарни ривожланишига жамғариш манбаи сифатида асос солади; мулкдорни мулкни кўпайишини таъминлайди; акциядорларни даромадини (дивидендларни ортиши орқали) оширади; корхонани молиявий барқарорлигининг ва тўлов қобилиятини сақлашга имконият яратади ва ниҳоят у умумий овқатланиш корхоналарини ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини оширишга имконият яратади.

Фойданинг моҳияти уни иқтисодий табиатидан келиб чиққан ҳолда ёритиладиган бўлса, у кўшимча қийматнинг пулдаги ифодасидир. Иқтисодиётда фойда товар қийматининг ($C+V+m$) асосий элементларидан

бири, яъни «m»-ни англатади. Ушбу назарий асосдан келиб чиқиб, умумий овқатланиш корхонаси фойдасини улар фаолиятида яратилган қўшимча қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида таърифлаш тўғри бўлади.

Шундай қилиб, фойда умумий овқатланиш фаолияти қийматининг бир элементи, ушбу қийматнинг пулдаги ифодаси бўлиб, товар баҳосининг элементиدير. Бу ерда ҳам юқорида келтирилган қийматнинг классик формуласидан ($C+V+m$) келиб чиқсак фойда - «m»да ифодаланади.

Иқтисодиётга тааллуқли адабиётларда фойдани таърифлашда унга ялпи даромад ва муомала харажатлари ўртасидаги фарқ сифатида қаралиб келинган¹. Юқоридаги таърифда, яъни фойдага ялпи даромад ва муомала харажатларини фарқи деб қаралганда унга тўғри ёндошяпти деб айтиш қийин. Чунки умумий овқатланиш фаолиятида муомала харажатларидан ташқари унга кирмайдиган, лекин даромад ва товарлар қиймати ҳисобидан қопланадиган бошқа харажатлар ҳам мавжуд.

Бозор иқтисодиёти фойданинг иқтисодий мазмунини ва моҳиятини, уни шаклланишини тубдан ўзгартириб юборди.

Умумий овқатланишда фойда суммада ва даражаси деб аталадиган, рентабеллик кўрсаткичларида ишлатилади. Фойданинг суммаси доимо ҳам солиштириш имкониятини бермайди, шу сабабли уни ижобий кўрсаткичи фойда даражаси ёки рентабеллиги ишлатилади. Ушбу кўрсаткичларни ҳисоблаш усуллари кейинги 7.2-параграфда батафсил изоҳлаймиз.

Рентабеллик ҳар қандай хўжалик субъектининг, жумладан умумий овқатланишнинг жуда муҳим кўрсаткичларидан ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичда умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларини даромади, харажатларини, товар айрибошлаш, меҳнат унумдорлиги каби кўрсаткичлар ҳолати ўз аксини топади.

¹ Сребник Б.В. «Экономика торговли». Учебник, М.: «Высшая школа», 1989. 168 ст.; «Торговое дело: Экономика и организация». Учебник, коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 1997. – 124-ст.; Раицкий К.А. «Экономика предприятия», Учебник, М.: ИНФРА-М, 1999. – 460 ст.; Хейнс П. «Экономический образ мышления», Пер.с англ. М.: «Новости», 1991. – 312 ст.

7.2. Умумий овқатланиш корхоналарида рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар

Фойда хўжалик фаолиятининг самараси ҳисобланганлиги сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани хўжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фоизда ёки коэффициентда аниқланадиган нисбий кўрсаткичдир.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳлил қилишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўпайтириб товар айланмасига (ТА) бўлиш орқали аниқланади.

Рентабеллик миқдориға қараб умумий овқатланиш фаолиятига, унда ресурслардан фойдаланиш самараси, фаолият тежамлими ёки йўқми қаби ҳолатларға баҳо берилади.

«Корхона харажатлари тўғрисида»ги статистик ҳисоботда (5-С (савдо) шакли) «товарларни сотишдан келган фойда»ни «сотишнинг ялпи фойдаси»га «картошка ва сабзавотларни тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш бўйича харажатларни қоплаш, бошқа қоплашлар»ни қўшиш ва муомала харажатларини олиш натижасида аниқлаш кўрсатилган.

Унда «Сотишнинг ялпи фойдаси» «Сотишдан соф тушум»дан «Сотилган товарларни харид қиймати таннархи»ни айириш орқали аниқланган.

6.2 параграфда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган Низомга мувофиқ корхоналарнинг, жумладан умумий овқатланишнинг ҳам фойдаси ҳисоб-китоб қилиш усуллари тавсия қилинган.

Ушбу низомдаги молиявий натижаларни (фойда ва зарарни) аниқлаш усуллари ҳамда умумий овқатланиш, корхона (шаҳобча)ларини хусусиятидлан келиб чиққан ҳолда фойдани, бизларни фикримиз юзасидан

келиб чиққан ҳолда, ҳисоб-китоб қилишни қуйидаги усулларида
фойдаланишни тавсия қиламиз;

1. Товарларни сотишдан олинган ялпи даромад – (ЯД)

$$\text{ЯД} = \text{УОУТА} - \text{СТМХҚ}$$

Бу ерда;

УОУТА - Умумий овқатланишни умумий товар айланиш (чакана+
улгуржи);

СТМХҚ - хом ашёлар, ярим фабрикатлар ва товарларни харид
қиймати;

Жумладан:

1.1 Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган даромад - (ЎМСД)

$$\text{ЎМСД} = \text{СМСТ} - \text{ХЯХҚ}$$

Бу ерда;

СМСТ – сотилган маҳсулотлардан соф тушум (ўзи ишлаб чиқарган
маҳсулотни сотиш + маҳсулотни улгуржи сотиш);

ХЯХҚ - хом ашё ва яримфабрикатларни харид қиймати;

1.2 Сотиб олинган товарларни сотишдан даромад- (СТСД)

$$\text{СТСД} = \text{СТССТ} - \text{СТХҚ}$$

Бу ерда;

СТССТ- сотиб олинган товарларни сотишдан соф тушум;

СТХҚ- сотиб олинган товарларни харид қиймати.

2. Умумий овқатланишни муомала харажатлари (УОМх)жами:

2.1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва ўларни сотиш харажатлари

$$(\text{МИЧСМх});$$

2.2. Сотиб олинган товарларни сотиш харажатлари (СТСМх).

Ушбу кўрсаткичлар бухгалтерия ҳисоботлари асосида эксперт
баҳолаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

3. Умумий овқатланишда маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олинган ялпи фойдаси - (МТСЯФ)

$$MTCЯФ = ЯД - УОМ_x;$$

3.1 Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган фойда – (УМСФ)

$$\text{УМСФ} = \text{УМСД} - \text{МИЧСМ}_x;$$

3.2 Сотиб олинган товарларни сотишдан олинган фойда – (СТСФ)

$$\text{CTC}\Phi = \text{CTC}\Delta - \text{CTC}\text{M}_x;$$

4. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда – (АФФ)

$$A\Phi\Phi = MTCJA\Phi + BD - B3;$$

Бүгдтэй;

БД , Бз – тегишлича асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва зарарлар

5. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда – (УФ)

$$Y\Phi = A\Phi\Phi + MД - MX;$$

Бүгдтэй;

МД, МХ – тегишлича молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва харажатлар

6. Солиқ тўлангунча олинган фойда- (СТФ)

$$\text{CT}\Phi = Y\Phi + \Phi\Phi - \Phi 3;$$

Бу ерда;

ФФ, ФЗ – тегишлича фавқулодда фойда ва зарарлар.

7. Соф фойда – (СФ) СФ=СТФ-ЯСТ-ММС

Бу ерда;

ЯСТ – ялпи солиқ тўлови;

ММС –мол- мүлк солиғи .

Умумий овқатланишда савдодаги каби фойда хўжалик фаолиятининг самараси ҳисобланди, шу сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани хўжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фоизда ёки коэффицентда аниқланадиган нисбий кўрсаткичдир.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳлил қилишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўпайтириб Умумий овқатланишни умумий товар айланиш суммасига (УОУТА) бўлиш орқали аниқланади.

Бизнинг фикримизча, фойдани шаклланишини янги тартибидан келиб чиққан ҳолда, «Товарларни сотиш рентабеллиги» ёки «Товар айланиш рентабеллиги» (P_{TA}) (бу иккала маънони синоним сифатида ишлатмоқдамиз) қуйидагича аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

$$P_{TA} = \frac{MTСЯФ \cdot 100,0}{УОУТА}$$

Рентабелликни бошқа кўрсаткичларини пастда изоҳлаймиз.

Рентабелликни таҳлили жараёнида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозим. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- чакана товар айланмаси ҳажми ($УОТА$) ва таркиби ($УОТА_{i-n}$), сўмда;
- сотишдан олинган ялпи даромад ($ЯД$), сўмда;
- сотиб олинган товарларни сотишдан олинган фойда ($СТСФ$), сўмда
- ўз маҳсулотларини сотишдан олинган фойда ($УМСФ$), сўмда;
- маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олинган фойда ($МТСЯФ$), сўмда;
- асосий фаолиятдан кўрилган фойда ($АФФ$), сўмда;
- умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ($УФ$), сўмда;
- солиқ тўлангунча олинган фойда ($СТФ$), сўмда;
- соф фойда ($СФ$), сўмда;
- муомала харажатлари ($Мх$), сўмда;

- муомала ҳаражатларини даражаси ($Умх$), %;
- асосий фондларни ишлатилиши рентабеллиги ($АФ_{и.р}$) ва даромадлилиги ($АФ_{и.д}$), %. Бу кўрсаткичларни қуйидагича аниқланишини тавсия қиламиз.

$$АФ_{и.р} = \frac{УФ \cdot 100}{А}; \quad АФ_{и.д} = \frac{ЯД \cdot 100}{А}$$

Бу ерда: $А$ – асосий фондлар амортизацияси суммаси.

- айланма маблағларни рентабеллиги ($Рай.м$) ва уларни даромадлилиги ($Дай.м$), %. Бу кўрсаткичлар қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$Р_{ай.м} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{АйМ(\bar{3})}; \quad Д_{ай.м} = \frac{ЯД \cdot 100}{АйМ(\bar{3})}$$

Бу ерда: $Ай.М$ - ўртача айланма маблағлар суммаси;

$\bar{3}$ - ўртача товар захиралари суммаси.

- ишчи-ходимларни рентабеллиги ($Ри.х$) ва даромадлилиги ($Ди.х$), коэффициентларда. Ушбу кўрсаткичларни қуйидагича аниқлаш тавсия қилинади:

$$Р_{и.х} = \frac{УФ}{\bar{X}}; \quad Д_{и.х} = \frac{ЯД}{\bar{X}}$$

Бу ерда: $\bar{X}$ - ходимларни йиллик ўртача сони, киши.

- муомала ҳаражатларини рентабеллилиги ($Мх.р$):

$$М_{х.р} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{Мх}; \quad \text{Бу ерда: } Мх - \text{муомала ҳаражатлари}$$

суммаси.

- иш ҳақи фондини рентабеллилиги ($Их.ф.р$) коэффициентда ёки %. Булар тегишлича қуйидагича ҳисобланади:

$$I_{x.\phi.p} = \frac{Y\Phi}{I_{x.\phi}} ; \quad I_{x.\phi.p} = \frac{Y\Phi \cdot 100}{I_{x.\phi}} ;$$

Фойда ва рентабеллик корхонанинг натижавий кўрсаткичи бўлганлиги сабабли унга кўп сонли ташқи умумий овқатланишга боғлиқ бўлмаган ва ички омиллар таъсир қилади.

Ташқи омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- сиёсий барқарорлик;
- иқтисодиётнинг ҳолати;
- демографик ситуация;
- бозор конъюктураси, жумладан истеъмол товарлари бозори;
- инфляция даражаси;
- кредит бўйича банк фоизлар;
- баҳони миқдори;
- тарифлар, тўловлар ва бадаллар миқдорлари.

Ички омилларга қуйидагилар киради:

- савдо устамалар миқдори (сотишдан олинган даромад);
- муомала ҳаражатлари миқдори;
- товарларни силжитиш каналлари;
- меҳнат унумдорлиги;
- товар айрибошлаш тезлиги (кунлар ва маротабаларда);
- ўз маблағларининг миқдори;
- асосий фондлардан ва айланма маблағлардан самарали фойдаланиш ва бошқалар.

7.3. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликнинг таҳлили

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилишда унинг мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб олиш зарур. Ушбу мақсад ва вазифаларга

эришиш учун таҳлил жараёнида қандай кўрсаткичлардан фойдаланиш ва уларни ўрганиш кераклигини аниқлаб олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Фойда ва рентабеллик ҳар қандай хўжалик субъектининг, жумладан умумий овқатланиш фаолиятининг молиявий натижаси эканлигидан келиб чиқсак, уларни таҳлилини асосий мақсади умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг ҳисобот йилидаги хўжалик фаолиятининг молиявий натижасини баҳолашдан иборатдир.

Ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги хўжалик субъектлари фойдани максималлаштиришга интилади. Чунки фойда орқали фаолиятни инвестициялаштириш, ўз-ўзини молиялаштириш, мулкдорларни мулкани оширилиши, корхонани тўлов қобилиятини мустаҳкамлаш ва бошқа масалалар ҳал қилинади.

Таҳлил жараёнида ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни бажариш зарур бўлади:

- ҳисобот йилида режага нисбатан фойда ва рентабеллик кўрсаткичларида қандай ўзгаришлар рўй берганлигини аниқлаш;
- ҳисобот йили кўрсаткичларини ўтган йиллар, бошқа рақобатдош корхоналар, ҳудуд, республиканинг кўрсаткичлари билан солиштирган ҳолда уларни ўзгариш тенденцияларини баҳолаш;
- фойда ва рентабелликка таъсир қилган омилларни ўрганиш ва баҳолаш;
- фойдани таркибини ўзгаришига баҳо бериш, уни турлари бўйича ўзгариш тенденцияларини баҳолаш;
- фойда ва рентабелликни ошириш йўллари аниқлаш, чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;
- фойдани тақсимланишини ўрганиш, шу билан бир қаторда жамланган фойдани ўзгариш тенденцияларини баҳолаш, резерв капитални ҳолатини баҳолаш, акциядорларни дивидендлари қандай ҳолатда ўзгариши каби жараёнларни баҳолаш. Чунки бу жараёнлар корхонанинг келажак фаолияти самарасига сезиларли даражада билвосита таъсир қилади.

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилиш жараёнида юқоридагилардан ташқари даромадлар ва харажатларни ўзгариш тенденциялари комплекс ўрганилиб, уларга ҳам баҳо берилади.

Бундай таҳлилда корхона ресурсларини ишлатилиши самарадорлигига ҳам баҳо бериш зарур бўлади.

Фойда ва рентабелликни таҳлили биз 7.3-параграфда келтирган кўрсаткичларни аниқлаш, фойда ва рентабелликка таъсир қилувчи омиллар, шарт-шароитлар тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ҳамда уларга ишлов беришдан бошланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот (2-сонли шакл)да келтирилган кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилишини аниқлаш ва ўтган йилларга (камида уч йил) нисбатан ўзгариш суръатларини таҳлил қилиш учун қуйидаги 7.3.1 жадвални тавсия қиламиз.

Ушбу жадвал маълумотларини ҳисоб-китоб қилгандан кейин биз юқорида келтирган рентабеллик кўрсаткичларини алоҳида жадвалда ҳисоблаш, кўрсаткичларга баҳо бериш, уларга таъсир қилган омиллар таъсир миқдорини ҳисоб-китоб қилиш, хулоса ва таклифлар ишлаб чиқиш лозим.

Фойдани таҳлил қилишда уни тақсимланишига ҳам алоҳида эътибор қаратиш, уни кўрсаткичларини жадвалга солиб, режага нисбатан, ўтган йилларга нисбатан ўзгариш миқдорини, суръатларини ҳисоблаш, баҳолаш зарур бўлади.

Ҳисобот йилидаги соф фойда тақсимланиши ёки тақсимланмай қолиши мумкин. Бундай тақсимотни амалга ошириш корхонанинг мулкӣ ва ташкилий шаклига бевосита боғлиқ бўлади.

Масалан, акциядор жамиятларда, хусусий корхоналарда, қўшма корхоналарда фойдани тақсимланиши уларни устав ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чиққан ҳолда, таъсисчилар йиғилишининг қарорига асосан амалга оширилади.

7.3.1-жадвал

Молиявий натижаларни _____ йилларга таҳлили

Т/ р	Кўрсаткичлар	Ўтган йиллар			ҳисобот йили		ҳақиқийси режага нисбатан		Ўтган йилларга нисбатан ўзгариши					
		x ₁	x ₂	x ₃	ре жа	ҳақи қий	фар қи (+;-)	%	сўмда			%		
									x ₃	x ₂	x ₁	x ₃	x ₂	x ₁
1.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум (товар айланмаси)													
2.	Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннари (сотилган товарларни сотиб олиш баҳосида)													
3.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг сотишнинг ялпи даромади (зарари) суммаси (1-2)с.													
	Товар айланмасига нисбатан, %													
4.	Давр харажатлари, жами: суммаси (4,1+4,2+4,3+4,4)													
	Товар айланмасига нисбатан, %													
	Шу жумладан:													
	4.1.Сотиш харажатлари													
	4.2.Маъмурий харажатлар													
	4.3.Бошқа операцион харажатлар													
	4.4.Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари													
5.	Товарларни сотишдан олинган фойда: суммаси (3-4).													
	Товар айланмасига нисбатан, %													
6.	6.1.Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари 6.2. Асосий фаолиятнинг бошқа харажатлари													
7.	Асосий фаолиятнинг фойдаси (3-4+5)													

8.	Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (8,1+8,2+8,3+8,4+8,5), шу жумладан													
	8.1.Дивидендлар шаклидаги даромадлар													
	8.2.Фоизлар шаклидаги даромадлар													
	8.3.Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар													
	8.4.Валюта курси фаркидан даромадлар													
	8.5.Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари													
9.	Молиявий фаолият бўйича харажатлар (9,1+9,2+9,3+9,4) шу жумладан:													
	9.1.Фоизлаш шаклидаги харажатлар													
	9.2.Узоқ муддатли ижара (лизинг) бўйича фоизлар шаклидаги харажатлар													
	9.3.Валюта курси фаркидан зарарлар													
	9.4.Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар													
10	Умумхўжалик фаолиятнинг фойдаси (зарари) (7+8-9)													
11	Фавқулотдаги фойда ва зарарлар													
12	Даромад (фойда) солиғини тулагунга қадар фойда (зарар) (10±11)													
13	Даромад (фойда) солиғи (ялпи даромад солиғи)													
14	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар													
15	Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари): суммаси (12-13-14).													
	Товар айланмасига нисбатан, %													
16	Баҳолар индекси ¹													

¹ Статистик муассасалар, марказий банк маълумоти ёки эксперт кузатиш натижалари бўйича

Соф фойдани тақсимоти қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- таъсисчиларга дивиденд (фоиз) кўринишида тақсимланган соф фойда суммаси;
- корхонанинг резерв капиталга ажратма суммаси;
- тақсимланмай қолган фойдани ўтган йиллар жамланган фойдасига қўшилган сумма (жамланган фойда ҳисобига).

Ушбу кўрсаткичларни иқтисодий йўналтирилиши моҳиятидан келиб чиқиб, уларни ўзгариш суръатларига алоҳида баҳо бериш керак.

Фойда даромадлар ва ҳаражатлар тафовутидан шаклланган кўрсаткич бўлганлиги сабабли, уни нисбий кўрсаткичи рентабелликни ошириш йўллари аниқлаш даромадни ошириш ва ҳаражатларни қисқартириш тадбирларидан келиб чиқиш зарур.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, рентабелликни ошириш йўллари аниқлаймиз.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Товар айланмаси ҳажмини шу жумладан ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳамда сотиб олинган товарлар бўйича ошириш ва ассортиментини такомиллаштириш.
2. Товарларни силжитиш бўғинлари қисқартириш.
3. Товар айрибошлаш тезлигини таъминлаш (кунлар ва маротаба ҳисобида).
4. Муомала ҳаражатларини тежамкорлик билан сарфлаш.
5. Мавжуд ресурслардан (моддий, меҳнат ва молиявий) самарали фойдаланиш.
6. Умумий овқатланишда янги технологияларини жорий қилиш ва бошқалар.

Фойдани оширишни асосий йўли даромадларни оширишдир.

Умумий овқатланиш фаолияти даромадларини ошириш йўллари даромадлар турларидан ва моддаларидан келиб чиқиб, уларни шаклланиш манбалари ва уларга таъсир этувчи омиллардан келиб чиқиб белгиланиши зарур.

Товарларни сотишдан олинган даромадлар асосан товарлар айланиши ҳажми, таркиби ва ассортименти, уларга ўрнатилган умумий овқатланиш устамаси даражаси ҳамда товарларни келтиришдаги иштирокчилар ва рақобатбардош баҳонинг миқдоридан боғлиқ. Бу кўрсаткичларни у ёки бу томонга ўзгариши даромадни ортишига ёки камайишига олиб келади.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар миқдори корхонада мавжуд асосий фондлар, уларни ишлатилмаётганлиги, сотиш имконияти, номоддий активларни сотишни ташкил қилишдан боғлиқ.

Мавжуд, талаб қилиб олинмаган жазо, жарима ва боқимандаларни ўз вақтида қайтариб олиш тадбирларини кўриш ва бошқалар.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларни ошириш учун умумий овқатланиш корхонаси мулки бўлган нау-хау, лицензия, компьютер дастурларидан самарали фойдаланиш, уларни ижарага бериш ёки сотиш чораларини кўриб чиқиш.

Бошқа корхоналар акцияларини сотиб олиш орқали дивидендлар ишлаш каби фаолиятларни юритиш.

Барча даромадлар турлари бўйича уларни ошириш йўллари ахтарганда, бошқарув соҳасида юқори малакали кадрлардан фойдаланиш, рационал қарорлар қабул қилиш, фан техника ютуқларидан тўғри фойдаланиш каби тадбирлар кўрилиши мақсадга мувофиқдир.

Муомала ҳаражатлардан тежамли фойдаланиш, унинг таркибида нораціонал ҳаражатларга йўл қўймаслик умумий овқатланишнинг сотишдан олган фойдасини оширишга олиб келади.

Умуман фойдани миқдори хўжалик фаолиятни ташкиллаштиришда самарали қарорлар қабул қилиш, раҳбарлар ва ходимларни тадбиркорлиги, касбий маҳорати, малакаси каби омиллардан ҳам анча боғлиқдир.

7.4. Умумий овқатланиш корхоналарида фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш

Фойда ҳар қандай хўжалик юритиш шаклидан қатъий назар, жумладан бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга. У хўжалик фаолиятини самарадорлигини кўрсаткичи бўлиши билан бир қаторда корхоналарни, жамиятни иқтисодий тараққиётига асос солади ва инновация жараёнини молиялаштиришни ҳам таъминлайди.

Фойда хўжалик фаолиятини натижаси бўлиш билан бирга унривожлантиришга шарт-шароит яратади. Чунки фойда барча хўжалик фаолияти тараққиётини таъминловчи янгиликлар, ихтироларни жорий қилишга имконият яратадиган манбадир.

Жамиятни барча хўжалик субъектлари каби умумий овқатланиш корхоналари ҳам ўз мулкларини тўлдириш, асосий фондларга капитал маблағларини молиялаштириш, доимо янгиликлар, ихтироларни жорий қилиш масаласини қисқа муддатда ҳал қила олмайди. Маблағларни жамғариш учун вақт керак, иқтисодий ва молиявий шарт-шароит яратилиши зарур.

Ушбу ҳолат корхоналарни, барча турдаги хўжалик субъектларини, қолаверса худудни ва жамиятни молиявий имкониятларини жорий ва стратегик режалаштирилишини талаб қилади. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари учун ҳам юқорида келтирилган ҳолатлардан келиб чиқиб, фойдасини қисқа муддатларга режалаштириши ва келажакка прогнозлаштириши объектив заруриятдир.

Фойда тўғрисидаги маълумотлар корхоналар учун хўжалик фаолияти келажagini белгилаш учун муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

Фойдани режалаштириш ва прогнозлаштиришда қуйидаги маълумотлар асос бўлиб ҳисобланади:

Биринчидан, корхонани даромадини, муомала ҳаражатларини умумий ҳажми ва моддалари бўйича; фойдасини ва тегишли бўлган бошқа кўрсаткичларини ўтган даврга таҳлили натижалари.

Иккинчидан, даромадларни барча турларини, муомала харажатини ҳажми ва моддаларини, рентабелликни барча кўрсаткичларини ўзгариш суръатлари (тенденциялари)ни ўрганиш натижалари.

Учинчидан, товар айланмаси ҳажми ва ассортименти, товар таъминоти товар гуруҳлари ва манбалари бўйича режалар ва прогноз маълумотлари.

Тўртинчидан, савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар.

Бешинчидан, мўлжалланган даврга баҳолар, солиқлар, ҳар хил тўлов тўғрисидаги маълумотлар.

Олтинчидан, муомала харажатларини прогнози.

Еттинчидан, келажакда корхонани ўз айланма маблағлари миқдори, асосий фондларни янгилаш, реконструкция қилиш тўғрисидаги прогноз маълумотлари ва бошқалар.

Фойдани унинг таркибий турлари, яъни товарларни сотишдан олинган ялпи фойда, асосий фаолиятдан қўрилган фойда, умумхўжалик фаолиятдан қўрилган фойда, солиқ тўлангунгача олинган фойда ва йилнинг соф фойдаси бўйича алоҳида ҳисоб-китоблар қилиниб, алоҳида режалаштирилиши ва прогноз қилиниши лозим.

Юқоридагилар фойдани режалаштириб қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришда қандай мақсад назарда тутилади?

Фойда ва рентабелликни режалаштиришни асосий мақсади умумий овқатланиш корхоналарининг хусусиятлари ва уларнинг умумий мақсадидан келиб чиқиши зарур.

Умумий овқатланиш корхоналарининг хусусиятлари улар фаолиятида ишлаб чиқариш, айрибошлаш, яъни олди – сотди жараёни ва ишлаб чиқарган маҳсулотни ўз жойида истеъмолини ташкил қилиш, сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш каби функцияларни бажариш билан белгиланади. Ушбулардан келиб чиқиб, овқатланиш корхоналарининг умумий мақсади сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, жойида сотиш, истеъмолни ташкил

килиш сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш асосида даромад ёки фойда олишга эришишдир.

Умумий овқатланиш корхоналарининг фойдаси бир томондан, юқорида келтирилган функцияларни бажарилиш шарт – шароитлари, хажми ва таркибига; иккинчи томондан, даромадларнинг турлари ва шаклланишига; учинчи томондан, овқатланиш корхоналарининг ҳаражатлари миқдори ва таркибига боғлиқ бўлади.

Фойда ҳар қандай корхона, жумладан овқатланиш корхоналари учун ҳам уларнинг ривожланиш манбаи бўлиб ҳисобланади. Унинг яна бир муҳим томони, жамият тараққиётини таъминлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Юқоридагилар фойдани режалаштириш қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришдан асосий мақсад – бир томондан, корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган миқдордаги фойдага эришиш бўлса; унга эришиш учун овқатланиш корхоналари аҳоли талабига жавоб берадиган, юқори сифатли озиқ – овқат маҳсулотларини ишлаб чиқиши, сотиши ва истеъмол қилиниши сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш учун юқори даражадаги хизматни ташкил қилишига боғлиқдир. Бу муҳит фойдани режалаштириш мақсадини иккинчи томонини намоён қилади.

Ушбу мақсадларга эришиш учун фойдани режалаштириш қуйидаги вазифаларни ўзида мужассамлаштириши керак.

- асосий мақсадга эришишни таъминлайдиган тижорат ғояларини аниқлаш;
- фойдага таъсир қилувчи барча омилларни ўтган йилларга комплекс таҳлил қилиш ва келажакка башорат қилиш;
- фойдага бевосита таъсир қилувчи омиллардан келиб чиқиб корхонани безарарлик нуқтасини аниқлаш;
- бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан оқилона, рационал фойдаланиш, ҳаражатларини тежамлигини, молиявий натижаларни оптималлигини таъминлаш;

- режани бозор конъюктураси ўзгариш эҳтимолларига мўлжалланган альтернатив вариантларини тайёрлаш;

- ишлаб чиқилган ва қабул қилинган режани бажарилишини таъминлайдиган чора – тадбирларни белгилаш ва назорат қилиш.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришда бир қанча усуллардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- даромадлар ва ҳаражатлар баланси;
- техник – иқтисодий ҳисоб–китоб усули;
- безарарлик (зарарсизлик) нуқтасини аниқлаш усуллари;
- эластиклик коэффицентларини қўллаш усули;
- иқтисодий- математик усуллар.

Баланс усули амалиётда товар айланиш кўрсаткичларини режалаштиришда, аҳоли даромадлари ва ҳаражатларини аниқлашда кенг қўлланиладиган усуллардан бири ҳисобланади. Биз овқатланиш корхоналари фойдасини режалаштиришда баланс усулидан кенг фойдаланишни тавсия қиламиз. Баланснинг чап қисмида Умумий овқатланиш корхонасининг барча даромадлари миқдори, ўнг қисмида ҳаражатларнинг барча турлари миқдори ва корхонанинг фойдаси кўрсатилади.

Бизнингча баланс таркибини қуйидаги шаклда тузиш мақсадга мувофиқдир.

Овқатланиш корхонасининг даромадлар, ҳаражатлар ва фойдаси баланси

(минг сўм)

Даромадлар	Сумма	Ҳаражатлар ва фойда	Сумма
1.Сотишдан олинган даромадлар – жами Жумладан: 1.1.Ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан олган даромади. 1.2 Сотиб олган товарларни сотишдан олган даромади. 2.Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар. 3. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар. 4. Фавқулотда даромадлар.		1.Сотиш таннархига киритилган ҳаражатлар. 2. Давр ҳаражатлари. 2. 1. Сотиш ҳаражатлари. 2.2. Маъмурий ҳаражатлар. 2.3. Бошқа операцион ҳаражатлари. 3. Келгуси давр ҳаражатлари. 4. Асосий бўлмаган фаолиятга доир ҳаражатлар. 5. Молиявий фаолиятга доир ҳаражатлар. 6. Фавқулотда ҳаражатлар.	
5.Ялпи даромад.		7. Жами ҳаражатлар суммаси.	
		8. Солиқ тўлангунча фойда. 9. Ялпи даромад солиғи. 10. Мол мулк солиғи. 11. Соф фойда.	
Баланс		Баланс (7+8+11)	

Техник-иқтисодий ҳисоб китоб усулидан балансдаги кўрсаткичларни аниқлашда кенг фойдаланиш мумкин ва фойдани алоҳида турларини аниқлашда ишлатилади. 1999 йил 5 февралдаги Вазирлар Маҳкамасининг 54 сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ умумий овқатланиш корхоналарининг фойдасининг ҳисоб китоб қилиш усули 7.3. параграфда ёритилган.

Безарарлик нуқтасини аниқлаш орқали фойдага таъсир қилувчи омилларнинг таъсири остида қанча миқдорида соф фойдага эришиш мумкинлиги аниқланади. Унинг учун қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин.

$$1. \quad БН = \frac{ДХ}{1 - \frac{УХ}{УОУТА}};$$

бунда: $ДХ$ – доимий ҳаражатлар (муомала ва ишлаб чиқариш ҳаражатларини) ўзгармас қисми;

$УОУТА$ – Умумий овқатланиш корхоналарининг умумий товар айланмаси,

$У_x$ Умумий овқатланиш корхонасини ўзгарувчан ҳаражатлари

$$2. \quad БН = \frac{\frac{ДХ \cdot 100}{Д \cdot 100}}{\frac{УОУТА}{У_x}};$$

бунда $Д$ – даромадлар.

$$БН = \frac{УОУТА \cdot ДХ}{УОУТА - У_x}.$$

Эластиклик коэффиценти фойдага таъсир қилувчи омилнинг 1 % ўзгариши фойдани қанча фоизга ўзгаришига олиб келишини кўрсатади.

Ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотларини таҳлил қилиш орқали ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилган йилга таъсир қилувчи омилни ўзгариш миқдorigа коэффициентни кўпайтириш орқали фойдани ўзгариш даражаси аниқланади.

Эластиклик коэффициентини умумий кўриниши қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$K_y \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y} :$$

Бунда: у- фойданинг миқдори;

Х- таъсир қилувчи омилнинг миқдори.

Фойданинг ўзгариш миқдори « ΔY » унга таъсир қилувчи омилнинг « ΔX » ўзгариш миқдorigа нисбатан қандай даражада ўзгаришини кўрсатади. Уни ҳисоблаш учун корреляцион тенгламадан фойдаланиш мумкин. Агар боғлиқлик тўғри чизиқли бўлса,

$y = a + vx$, унда $K_y = v \cdot \frac{\bar{X}}{\bar{Y}}$; «в» - регрессия коэффициенти, уни юқорида келтирилган тенгламани ечиш орқали аниқлаш мумкин бўлади.

Фойдани режалаштиришда иқтисодий математик усуллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин бўлади. Агар унинг учун етарли маълумотлар мавжуд бўлса. Масалан кўп факторли регрессион моделлардан фойдаланиш мумкин.

Фойдани миқдори аниқлангандан кейин рентабеллик кўрсаткичи аниқланади.

Амалиётда рентабеллик асосан фойда суммасини 100 кўпайтириб, Умумий овқатланиш корхонасини умумий товар айланмасига бўлиш билан аниқланади.

Ушбу кўрсаткич билан бир қаторда фойдани ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига нисбатан; корхонанинг даромадига нисбатан; иш ҳақиға нисбатан ва ҳ.к. нисбатан аниқлаш ҳам мумкин.

Таянч иборалар: товар айланмаси, қиймат, баҳо, устама, ялпи даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавкулотдаги даромадлар, фойда, рентабеллик, режа, режалаштириш, прогноз, безарарлик нуктаси, эластиклик коэффиценти, баланс, харажатлар, даромадлар, самарадорлик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Умумий овқатланишнинг даромадини таърифини айтинг.
3. Умумий овқатланишнинг даромадига қандай тарифлар берилган?
4. Нега умумий овқатланиш корхонасининг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Умумий овқатланишнинг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нималар киради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қилади?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?
12. Фойдани режалаштириш ва прогнозлашни аҳамиятини ёритиб беринг.
13. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай маълумотлардан фойдаланилади.
14. Фойда ва рентабелликни режалаштиришни мақсади нималардан иборат?
15. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай вазифалар ҳал қилинади?
16. Фойдани режалаштиришда қандай усуллардан фойдаланилади?
17. Фойдани режалаштиришда тузиладиган баланс мазмунини ёритиб беринг.
18. Техник-иқтисодий ҳисоблар усули қандай ва қайси ҳолда ишлатилади?
19. Безарарлик нуктаси қандай аниқланади?
20. Эластиклик коэффиценти моҳиятини ёритинг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Озиқ – овқат маҳсулотларининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 август Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 9 сон.
2. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси 1996 йил 5-6 сон.
3. Стандартлаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси 1997 йил, 28 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 2-сон.
4. Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 2-сон.
5. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси 1996 йил 5-6 сон.
6. Товар бозорларида монополистик рақобатни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 2-сон.
7. Реклама тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил, 1- сон.
8. Ўзбекистон савдо-саноат палатасини ташкил қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 7.07.2004 йил фармони.
9. Улгуржи ва чакана савдони либераллаштириш ҳамда уни ривожлантириш учун қулай шарт шароит яратиш чора тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 февралдаги фармони.
10. «Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари

тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрел қарори.

11. 2003-2006 йилларда чакана савдо, умумий овқатланиш ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари тармоқларини ривожлантиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 феврал 2003 йилги қарори.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига солиқ солиш тартиби тўғрисида» 1998 йил 10 апрел 153-сон қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига солиқ солиш тартиби тўғрисида» 1998 йил 10 апрел 153-сон қарорига ўзгартиришлар киритиш ҳақида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1998 йил 14 январ 20 сон қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Махсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомни тасдиқлаш ҳақида» 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Махсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 2003 йил 15 октябр 444 сон қарори.

15. Товар бозорларида монополистик рақобатни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 2-сон.

16. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик ва табиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» 1999 йил 14 апрел Қонуни. Халқ сўзи. 1999 йил, 29 апрел.

17. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 24 декабр Қонуни.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси 1999 йил, 1-сон.

18. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 20 август 2003 йилги қарори.

19. Ўзбекистон Республикаси «Кичик корхоналар тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 26 феврал 85 сонли қарор.

20. Ўзбекистон Республикаси «Хусусий тадбиркорлик тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 15 феврал 55-сонли қарори.

21. «Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 май 32 сонли қарори.

22. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент., Ўзбекистон, 2009.

23. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Президент Ислом Каримовнинг 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

24. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. – Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 28 январь.

25. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. Тошкент. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2003.

26. Абдукаримов Б.А. ва бошқалар «Корхона иқтисодиёти», Дарслик, Тошкент «Фан», 2005.
27. Абдукаримов Б.А. «Ички савдо иқтисодиёти». Дарслик I-қисм., Т., «Фан ва технологиялар», 2007.
28. Абдукаримов Б.А. «Ички савдо иқтисодиёти». Дарслик II-қисм., Т., «Фан ва технологиялар», 2008
29. Давидяну Д.Б. Показатели и оценка эффективности экономики в условиях рыночных отношений (Макро и микро уровень). Ставрополь. «Кавказский край», 1998.
30. «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по нейму». Утверждена Постановлением Микмакроэкомстата Республики Узбекистан №33 от 26 октября 1998 г.
31. Йўлдошев Н.Қ. Савдо корхонаси иқтисоди, Ўқув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2005 й.
32. Киселев А.П. Теория и практика современного бизнеса. Киев «ЛИБРА», 1995.
33. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. Меҳнат иқтисоди ва социологияси. Ўқув қўлланма. Самарқанд, 2002.
34. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. I-II қисм. Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2001.
35. Пардаев М.Қ. ва бошқалар «Бошқарув таҳлили». Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2005.
36. Пардаев А.Х. «Бошқарув ҳисоби». Т., «Академия» нашриёти, 2002.
37. Ўразов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш». Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004.
38. Современная экономика. Учебное пособие. Ростав-на-Дону: «Феникс», 2007.
39. Тадбиркорлик ва бизнес асослари. Ўқув қўлланма. Э.Н.Хаджаев, Р. Г. Юнусова, Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Самарқанд Зарафшон. 1994.

- 40.Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительскогообщества. Учебник. М.: «Дашков и К°», 2008.
- 41.Ходиев Б.Ю ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. - 2010.
- 42.Экономика общественного питания. Ефимова О.П. Минск.: «Новое знание», 2008.
- 43.Статистические сборники Госкомстат Узбекистана: «Узбекистан в цифрах 2008»; «Узбекистан в цифрах 2008»; «Торговля в Узбекистане 2006»; «Торговля в Узбекистане 2008»; «Труд и занятость в Узбекистане 2008»; «Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2008».

Мундарижа

	КИРИШ	3
1-маъруза	Умумий овқатланиш ва уни ташкилий-иқтисодий тавсифи	4
1.1.	Умумий овқатланишнинг моҳияти ва функциялари.	4
1.2.	Умумий овқатланишнинг ижтимоий шакллари, ташкилий иқтисодий таснифи.	8
1.3.	Умумий овқатланишнинг иқтисодиётда тўтган ўрни ва аҳамияти.	10
2-маъруза	Умумий овқатланиш корхоналари маҳсулоти ва товар айланмаси	13
2.1.	Умумий овқатланиш корхоналарининг айрим хажмий ва сифат кўрсаткичлари	13
2.2.	Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлари ишлаб чиқаришини таҳлили	19
2.3.	Умумий овқатланиш корхоналарида товар заҳираларининг хусусиятлари	27
2.4.	Умумий овқатланиш корхоналарида товар айлашини режалаштириш ва ишлаб чиқариш дастури	29
2.5.	Умумий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлари баланси	34
3-маъруза	Умумий овқатланиш корхоналарининг моддий ва молиявий ресурслари	39
3.1	Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳоланиши	39
3.2	Асосий фондларнинг кўрсаткичлари	46
3.3.	Айланма фондлар (маблағлар) тушунчаси, ҳаракати ва аҳамияти	51
3.4.	Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишдаги аҳамияти	61
4-маъруза	Умумий овқатланиш корхоналари меҳнат ресурслари	70
4.1.	Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти	70

4.2.	Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари	71
4.3.	Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлили ва режалаштириш	76
5-маъруза	Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари	89
5.1.	Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари	89
5.2	Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари таҳлили	93
5.3	Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш	96
6-маъруза	Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатлари	99
6.1.	Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари	99
6.2.	Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг таснифи	101
6.3.	Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларига таъсир қилувчи омиллар	104
6.4.	Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларини иқтисодий таҳлили	106
6.5.	Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларини режалаштириш	111
7-маъруза	Умумий овқатланиш корхоналари фойдаси ва рентабеллик	119
7.1.	Фойда ва рентабелликнинг моҳияти ва аҳамияти	119
7.2.	Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар	121
7.3.	Фойда ва рентабелликнинг таҳлили	126
7.4.	Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш	134
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	141